کۆماری میللی دیموکراتی کوردستان

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە جولانەوەی نەتەوەیی گەلی کورد لە رۆژهەلاتی کوردستان

نووسینی : پرۆفیسۆری یاریدەدەر.دکتۆر یاسین سەردەشتی

www.pertwk.com

یەکەم : کورتەیەك لەجوگرافیای رۆژهەڵاتی کوردستان

ئاشکرایە هەر توێژەرێك باس لەجوگرافیای کوردستان یان بەشێك لەبەشەکانی بکات ئەستەمە رووبەرووی مەسەلەی نەبوونی زانیاریەکی وردو دژبەیەکی سەرچاوە جیاوازەکان، بەتایبەتی سەبارەت بەدیاریکردنی سنورەکەیو رووپێوی خاکەکەییو ژمارەی دانیشتوانەکەی نەبێتەوە، ئەمەش زیاتر بۆ دووهۆی سەرەکی دەگەرێتەوە، یەکەمیان پارچەکردنی کوردستان لەنێوان چەند دەوڵەتی جیاواز کەبەگشتی نەدان بەبوونی خاکی کوردستاندا دەنێنو نەبەرەسمی سنورێکیان بۆ دەستنیشان کردوەو نەبڕواشیان پێیەتی، بەڵکو کوردستان بەبەشێك لەخاكو نەتەوەی کوردیش بەبەشێك لەنەتەوەکانی خۆیان دادەنێن، نەخۆیان، نەرێگەشیان داوە بەکەسانی بێ لایەن بەشێوەیەکی زانستیو بابەتیانە ئیش لەمەسەلەکەدا بکەن، دووەمیان ئەو گۆڕانەی بەدرێژایی مێژوو بەسەر ناوچە کوردنشینەکاندا هاتووە لەئەنجامی هێرشو پەلاماری حکومەتە ناوەندییەکانی دەوربەریو سیاسەتی فراوانخوازیو فشار خستنە سەر دانیشتوانی کوردو پاڵ پێوەنانیان بەرەو چیاکانو قوتدانی ناوچەکانیان، بەجۆرێك زۆر ناوچە کە پێشتر دانیشتوانەکەی کورد بوون ئێستا تاكو تەرا کوردی تێدا دەبینرێت، ئەو گۆڕانەی تائێستاش لەزۆربەی پارچەکانی کوردستاندا بەئێرانیشەوە بەردەوامەو لەسایەی سیاسەتی ناسیونالستی بەرزە فری تەنگەتیلەی چینی دەسەڵاتدارای نەتەوەی سەر دەستەوە کە هەڕەشەیەکی خەتەرناك لەسەر خاکی نەتەوەییو ئایندەی کۆمەڵگای کوردەواری دروست دەکاتو بەرەو قەتیسمانی دەبات لەگۆشەیەکی بەرتەسکدا،ئەگەر بەتەواوی لەجوگرافیای بێ بەش نەکات.

هەرچۆنێك بێت بەپشت بەستن بەسەرچاوە جوگرافیو مێژووییە جیاوازەکان دەتوانین بڵێین رۆژهەڵاتی کوردستان ناوچەیەکی بەرینو فراوان دەگرێتەوە، دەکەوێتە نێوان هێڵی پانی 31–40ی باکورو هێڵی درێژی 44–48ی رۆژهەڵات، رووپێوەکەی بەنزیکەی 125000کم2 مەزەندە دەکرێت واتە 8٪ رووپێوی خاکی ئێرانو 27٪ی تێکرای سەرزەمینی کوردستان دەگرێتەوە[1]، هەر لەرێژگەی ئاوی گوندی پهناورەوە کەدەرژێتە ئاوی ئاراسەوە دەست پێدەکاتو لەگەڵ رووباری ئاراسدا لەپاڵ چیای ئاراراتەوە بەرەو خوار دەکشێت تا باشووری دەریاچەی ورمێ بەپانتایی 50کمو درێژی زیاتر لە 300کم، لەوێرا پانتاییەکی فراوانتر دەبێتو بەرەو خوار دەکشێت، ناوچەی سنەو کرماشان دەبرێت هەتا لورستانو ناوچەی بەختیاری[2]،

([1]) قاسملو ، عبدالرحمن، کوردستانو کورد، لێکۆڵینەوەیەکی سیاسیو ئابوری، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، ب.ج،1973،ل26.

([2]) لەراستیدا درێژبوونەوەی رۆژهەڵاتی کوردستان بۆ ناوچەکانی بەختیاری و لوڕەکان و بە ستنەویان بە خاکی نەتەوەیی کوردەوە جێگەی مشت و مڕە, گەلێك هەن بە پشت بەستن بە سەرچاوە مێژوویی و بەڵگە زمانەوانی و جوگرافیەکان لوڕ و بەختیارییەکان بە کورد دەزانن و ناوچەکەشیان بە بەشێکی دانەپچڕاو لە کوردستان دادەنێن. هەشن پێیان وایە کە لە پڕۆسەی پێکهێنانی نەتەوەیی کورددا بە هۆی هۆکاری مەزهەبی و جوگرافی و سیاسیەکان بە تایبەتی پێکنەهێنانی دەوڵەتی ناسیونالی کوردی و لاوازکردنی خەسڵەتە نەتەوەییەکانی لەلایەن حکومەتی ناوەندی ئێرانەوە و ئەو ئەستەنگانە لە بەردەم پەرەی سەندنی بوارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتیدا دروستی کردن , لوڕو بەختیارییەکان وەك گروپێکی ڕەگەز ی سەربەخۆی نەمەییو و دابڕاو و دوورە پەرێز لە برا کوردەکانیان ماونەتەوە . هەر بۆیە کاتێك لە کوردستانی ئێران دەئاخڤن نە لوڕستان وەك پارچەیەك لە کوردستان و نەلوڕیش بە کورد لە قەڵەم دەدەن , ئێمە پێمان وایە مەسەلەی کورد بوونی لوڕەکان لە ئایندەدا پشت بە تواناو ڕادەی سەرکەوتنی جوڵانەوەی ڕزگاری خوازی کورد دەبەستێت لە بەدیهینانی مافە نەتەوایەتیەکانی و دیاری کردنی قەوارەی‌نەتەوەیی و دواتر هەوڵی بۆ ڕاکێشانی ئەو گرووپە نەمەییوانەی کە بە مێژوو و زمان و جوگرافیا لە کوردەوە نزیکن تا لە دراوسێکانیان , چونکە

www.pertwk.com

پێوانەی درێژی لەباکوورەوە بۆ باشوور نزیکەی 900کم و رادەی ناوەنجی پانتایی لەناوچەکانی سنەو کرماشـان نزیکـەی 300کـم دەبێـت، لـەرۆژئاواوە مـەرزەکانی نێـوان ئێـران و تورکیـا، ئێـران و عێـراق، لەباکوریشەوە مەرزی ئازەربایجانی شورەوی پێشوو دیاری دەکەن()، لەناوخۆی ئێرانیشدا کوردستان دراوسێی و ئوستا نەکانی ئازەربایجانی رۆژهەلات، زنجان، همدان و خۆزستانە()، دەتوانرێت رۆژهەلاتی کوردستان لـەباکوورەو بـۆ باشـوور بەسـەر پێـنج هەرێمـدا دابـەش بکرێـت کەهەریەکـەیان چـەند شـارو ناوچەی جیاواز دەگرێتەوەی، بەم شێوەیەی خوارەوە:

1ـ هـەرێمی ورمـێ: ورمـێ، مـاکو، خـوی، سلماس، دیلمـان، قتـور، سـۆما، پۆلدەشـت، تەرگـەوەڕ، مەرگەوەڕو برادۆست و چەند ناوچەی دی دەگرێتەوە.

2ـ هـەرێمی موکریـان: سـابلاغ (مـەهابادی ئێسـتا)، شـنۆ، میانـدواو، بۆکـان، لاجـان، نەغـدە، هەوشار، سلدوس، سەردەشت، تیکانتەپەو هەندێك شوێنی دی دەگرێتەوە.

3. هـەرێمی ئـەردەلان: سـنە، سـەقز، بانـە، سەرشێو، تیلـەکو، خورخـورە، حەسـەن ئـاوا، مـەریوان و هەورامانی لهۆن دەگرێتەوە.

4ـ هـەرێمی کرماشـان: کرماشـان، کنگـاوەر، هەرسـین، سـەحنە، کەرەنـد، بێلـوار، قەسـری شـیرین، بایرەوەند، جوانرۆ، رەوانسەر، ماهی دەشت، گەیلان، نەفت شاە و کامیاران دەگرێتەوە.

5ـ ناوچـەی لوڕسـتان و چـوارمەحاڵی بـەختیاری: سـەیمەرە، بروجـەرد، خـورەم ئـاوا، مەلایـەر، نەهاوەند و توسیرکان دەگرێتـەوەو بـەرەو باشـوور درێـژ دەبێتـەوە تـا کۆتـایی چیـایی زاگـرۆس و زێـدی عەشیرەتەکانی لەك و زەندو لوڕی بچوك ()، بڕوانە نەخشەی ژمارە (1) .

تۆبۆگرافیـای رۆژهـەلاتی کوردسـتان بەگشـتی چیـاییەو دوو زنجـیرە کێـوی مـەزنی لـەخۆ گرتـووە، یەکـەمیان لەئارارا‌تـەوە دەسـتپێدەکات و بـەرەو باشـوور شـۆر دەبێتـەوە تـا دەگاتـە ناوچـەی بانـە، بەدرێژایی ئەم زنجیرەیە دۆڵی قوڵ و فراوان یا تەنگەبەر هەیە کـەرێگای هاتووچۆی نێوان کوردستانی ئێران و عێراق و تورکیا فەراهەم دەکات، زنجیرەی دووەمیان زاگرۆسە کەلەمەریوان و نەوسوودەوە نزیك بەسنوری ئێران . عێراق دەستپێدەکات بەرەو باشووری و رۆژهەلات بۆ ناو ئێران درێژ دەبێتەوە().

ئاووهـەوای رۆژهـەلاتی کوردسـتان کوێسـتانییەو کاریگـەری بـای رۆژئـاوا کـەمام ناوەنـدی و شـێدارو باراناوییـەو، بـای شـەماڵ و بـای باشـوور کەبەبای زریـانیش نـاو دەهێنرێـت لەسـەرە، بەرزایی لـەرووی

وەك ئاشكرایە هەر كاتێك ئەم جولانەوەیە لە ئێران لە دەستكەوتێكی نەتەوەیی نزیك دەبێتەوە زۆر لە لوڕەكان باس لە كورد بوونی خۆیان دەكەن و دوای كرمانج, لوڕبەمەزنترین تایەفەی كورد لە قەڵەم دەدەن. بڕوانە: قاسملو , ه . س , ل 27ـ 28 .

كورد, جلال الدین شافعی , جوغرافیای تأریخی كوردستان, چاپی یەكەم , ئینتشاراتی ن و القلم , چاپخانەی بهرام, تهران ,1378ی هەتاوی, ل 36ـ 37 " مدنی, حسین, تحلیلی فشردە أز دینامیزم و شیوەهای مبارزاتی دركردستان ئێران, بی جاه , آذر ماه 1369 ش " كوهستان , نامەهفتگی , سال دوم , تهران , 23 أردیبهشت 1325.

() Ghassemlou A.D , "Kurdistan in Iran" in: people with out a country : kurds and kurdstan , zeed press, London ,1980, P. 107.

() دیاریكردنی سنووری كوردستانی ئێران لە ناوخۆی ئێراندا كارێكی گرانە , چونكە هەندێك ناوچە جاران كوردنشین بووە كوردی تێدا نەماوە , هەندێك ناوچەی كوردنشینیش درێژبوونەتەوە بۆ هەرێمەكانی تری وەك ئازەربایجانی خۆرهەلات , زنجان و هەمەدان . بڕوانە : غەفور , عەبدوڵلا , جوگرافیای كوردستان , چاپی دووەم , هەولێر , 2000 . ل 257ـ 262.

() زەند, كەریم, كورتەی جوگرافیای كوردستان, چاپخانەی ئەزمەڕ, سلێمانی ,2000 , ل 19ـ 20.

() مدنی, س.پ, ص 17.

www.pertwk.com

دەریاوە 1000–1500 مەترە، ئەمەش كار لە جیاوازی ئاووهەوای هەرێمەكانی دەكات بەچەشنێك ناوچەكانی باكوور زستانێكی سەختو درێژخایەنو هاوینێكی مام ناوەندی هەیە، ناوچەكانی ناوەندیش ئاووهەوای میدترانەو بەشی باشووریشی دەشتاییو ووشك نیوە سەحراییو گەرمە. رێژەی بارانی سالانە لەناوچە دەشتاییەكان دەگاتە 400 ملل، بەلام ناوەندی باران لە دوڵو مێرگدا بۆ 2000–3000 ملل دەڕوات،جیاوازی نێوان بەرزترین پلەی گەرمای هاوینو نزمترین سەرمای زستان خۆ دەدات لە 70 تا80 پلەی سەدی(□).

لەچاو ناوچەكانی دی ئێراندا كانیاوی كوردستان كەمتر ووشك دەكەن، چونكە چەند رووبارێكی تێدایە وەك رووبارەوكانی قزڵ ئووزون (سفیدرود)، زێی بچووك، جەغەتوو، كەڵۆی، تەتەهو. گۆلی ورمێ كەسنوری باكووری رۆژهەلاتی كوردستان دیاریدەكات رووبەرەكەی 6000كم2یە(□)، گولی (زرێبار)یش كەدەكەوێتە مەریوانەوە گرنگی خۆی هەیە، هەروەها چوار بەنداوی گرنگ لەكوردستاندا هەن بەناوی قشلاق لەسنە، سارو قامیش لەبۆكان، نوروزلو لەمیاندواوو بەنداوی مهاباد كەجگە لەدابینكردنی ئاوی خواردنەوە، نزیكەی 80 هەزار هكتار زەوی كشتوكاڵی پێ ئاو دەدرێتو تێكڕا 9٪ گەنجینەی ئاوی ئێران پێكدەهێنێت(□).

رۆژهەلاتی كوردستان لێڕەوارو جەنگەڵو دەشتی زۆرن، لەبەر ئەوە بۆ ئاژەڵداریو كشتوكاڵ گرنگیەكی تایبەتی هەیە، پتر لەچوار ملیۆن هكتار دارستان ناوچەكانی گۆڵی ورمێ تاكو لوڕستان دادەپۆشێت، دارستانی چڕنین چونكە لەبەر بێ سووتەمەنی دانیشتوانی ناوچە شاخاوییەكان دار دەسووتێنن، ئەوەش كارێكی خراپی كردۆتە سەر ئەو سامانە سروشتییە(□).

رۆژهەلاتی كوردستان لەسامانی ژێر زەویدا دەوڵەمەندە، نەوت لەكرماشانو شائاباد، زیو لەماكۆ، زێڕ لەباشووری كرماشان، كبریت لەسنەو ئاسنو جیوەشو چەندەها كانزای تری هەیە(□)، ئەمەش فاكتەرێكی باشە بۆ بنیاتنانی ئابوورییەكی پتەو بەهێز لەو ناوچەیەدا لەلایەن هەر لایەكەوە بە نیازێكی پاكو بەرنامەیەكی زانستیانە كاری بۆ بكات.

(□) Ghassemlou, op.cit.P.107

(□) Ibid.p.107

(□) مدنی، س. پ. ص18.

(□) Ghassemlou, op.cit.P.107.

(□) قاسملو، س.پ، ص18–19.

www.pertwk.com

دووەم: تێڕوانینێکی مێژوویی لەتێکۆشانی کوردەکانی ئێران لەپێناوی ئازادیو مافی نەتەوایەتیدا پێش هەڵگیرساندنی جەنگی دووەمی جیهانی

یەکێك لەئاکامە گرنگەکانی شەڕی چاڵدێرانی ساڵی 1514ز دابەشکردنی کوردستان بوو لەنێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی سوونی کەدەسەڵاتی خۆی بەسەر مەزنترین بەشی باکورو ناوەندا سەپاند، و دەوڵەتی سەفەوی شیعە کەدەسەڵاتی بەسەر بەشی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا مایەوە، ئەو بەشەی لەو کاتەوە لەچوارچێوەی دەوڵەتی فارسدا (ئێرانی ئێستا) لەقاڵبدراو دوای سەفەوییەکانیش کەوتە ژێر نفوزو بن دەستی حکومەتە شاهەنشاهییە یەك بەدوایەکەکانی ئێرانو تانوکەش دۆخی سیاسی خۆی نەگۆڕیووە. لەساڵی 1639زداو بەپێی ڕێکەوتنامەی (زەهاو) هەردوو دەوڵەت لایەکیان لەکێشە سنورییەکانیان کردەوە دانیان بەیەکترداناو شێوەکی ڕەسمییان بەدابەشکردنەکە بەخشی، ئەو سنورەی کەلەبەری ئێرانەوە تائێستا گۆڕانکارییەکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووە، بۆیە هەندێك وا دەبینن کەدەتوانرێت ئەم مێژووە بەسەرەتای داهێنانی چەمکی (کوردستانی ئێران یاخود کوردەکانی ئێران) بدرێتە قەڵەم(□).

گەلی کورد لەکوردستانی بندەستی ئێران بەدرێژایی چاخی نوێ، جگە لەماوەیەکی کەم نەبێت(□)، لەژێر فشارو ستەمی حکومەتە ناوەندییە یەك لەدوا یەکەکانی ئێراندا بووە، سەفەوییەکان (1502–1736ز)، نادر شای ئەفشار (1736–1747ز)، قاجارییەکان (1796–1925ز) ئەمانە هەموویان بێ جیاوازیو لەسۆنگەی پێکهاتەی مەزهەبیو شێوازی حوکمی ڕەهاو ململانێیان لەگەڵ ئەودیو سنووردا، سیاسەتێکی خوێناویو سەرکوتکەرانەیان گرتۆتە بەر بەمەبەستی مل پێ کەچکردنی گەلی کوردو هەڵسوراندنیان بۆ بەرژەوەندییەکانی ناوەند(□)، جێی سەرنجە هەر وێرای دڕیو سیاسەتی توندوتیژی ئەو حکومەتانە، گەلی کورد چەندی بۆ کرابێت بەرپەرچی داونەتەوەو ئامادەباشی بەرگریو هەڵوسوڕانی هەبووە تاسەر بەخۆیی ناوخۆیی خۆی بپارێزێت بەتەواوی دەستبەرداری ئازادی نەبێت، ئەو ئازادییە ناوخۆییەی لەسایەی میرنشینە کوردییە خۆجێیەکانی وەك (موکریان، ئەردەڵان، برادۆستو لوڕستان) هتد، دەستەبەر بوو تا نیوەراستی سەدەی نۆزدەهەم درێژەی کێشا(□)، هەتا حکومەتی قاجاری لەرێی هێزو پەلاماری سەربازییانە توانی کۆتایی بەم سەربەخۆییە بهێنێتو میرنشینەکان کوێر بکاتەوەو داموو دەستگاکانیان تێكو پێکدا، ئەو دامو دەستگایانەی لەقۆناغێکی مێژویی دورودرێژدا پێگەیشتبوون کەهەندێکیان بۆ سەدە نیونجییەکان دەگەڕایەوە.

(□) اعضاء اللجنة الاستشسارية في وزارة الخارجية، دراسة حول امريكا والغرب والقضية الكوردية في العراق وتركيا وايران، ب. م.، ب. ت، ص 50.

(□) ئەو ماوەیەی حوکمی کەریم خانی زەند (1760ـ1779) کەکوردێکی لەکی سەر بەعەشیرەتی زەندی نیشتەجێی باشووری کوردستانی ئێرانە. کەریم خان لەبەر خواپەرستیو سروشتی باوکسالاری خۆی بەشاهەنشای ئێران نەناساند بەڵکو پێی وابوو دەسەڵاتدار نوێنەرو خزمەتکاری خەڵکە، هەر بۆیە ناوی خۆی نا (وكيل الرعايا)، شایەنی باسە هەموو سەرچاوەکان لەسەر ئەوە یەکدەگرنەوە کەقۆناغی حوکمی کەریم خان قۆناغی ئاسایشو دادپەروەریو چاوپۆشینە بەجۆرێك لەمێژووی ئێرانی نوێدا بێ هاوتا بووە. بڕوانە:

سمنان، پناهی، كريمخان زند، نيكوترين زمامدار ايران، نشرندا،چاپ صنوبر، تهران،1375ش.

(□) امين، صالح محمد، کوردو عەجەم، مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، چاپی یەکەم، 1992.

(□) میرنشینی ئەردەڵان تاساڵی 1865ز سەربەخۆیی خۆی ڕاگرت.

www.pertwk.com

بەمجۆرە حكومەتی قاجاری ئەو بەشەی كوردستانی بەدەسەڵاتی ناوەندەوە لەتاران گرێداو كۆتایی بەدەسەڵاتی شەرعی میرە كوردەكانو توێژاڵێكی باڵای هەرەمی كۆمەڵگای كوردەواری هێنا، دەسەڵاتی سیاسیو حوكمی كوردستان كەوتە دەست (ئەوبێگانانەی بەفارسی قسەدەكەن) هەروەك لەدەستنووسی (تأريخ خسرو بنی اردلان)دا هاتووە كەدانراوی ئەو سەردەمەیە().

پرۆسەی بەستنەوەی كوردستان بەتارانەوە بێ بەرگریو كاردانەوە نەچووە سەر، شاراوە نییە لەزۆربەی ناوچەكان بەتایبەتی هەورامان راپەرینی درێژخایەن بەرووی دەسەڵاتدارانی حكومەتی ئێرانیدا تەقینەوە، ئەو راپەرینانەی دامركاندنەوەیان لەلایەن ناوەندەوە سانا نەبوو. لەراستیدا سەختیو سروشتی چیایی هەندێك لەم ناوچانە تارادەیەكی زۆر لەبەرژەوەندی راپەریوەكاندا بوون. هەر بۆیە ناوچەی هەورامان لەم بارەیەوە پیلانو هەوڵەكانی حكومەتیان پوچەڵ كردەوەو تا قۆناغێكی درەنگتر لەدۆخێكی نیمچە سەربەخۆیدا مانەوە().

پێویستە ئەوەشمان لەلائاشكرابێت كە ئۆپەراسیۆنی رووخاندنی میرنشینە كوردییە خۆجێییەكان هاوكاتی قۆناغێك بوو كەتێیدا كۆمەڵی كوردەواری تازە بەتازە لەئەنجامی بەستنەوەو تێكەڵاوبوونی ئابووری كوردستان بەئابووری جیهانی سەرمایەدارییەوە لەدوای فراوان بوونی پرۆسەی (ناردنو هاوردنی)ی بازرگانی دەوڵەتی قاجارەوە، ئاشنایی لەگەڵ جۆرێكی نوێی بەرهەمهێناندا پەیدا كردبوو، گەشەسەندنی بازرگانیو هەنگاونان بەرەو مانیفاكتۆرەو درزبردنی پەیوەندییە سوننەتیەكانی بەرهەمهێنانی دەرەبەگایەتیو لاواز بوونی ئابووری لادێو حاڵەتی خۆژێنیو دەركەوتنی ئابووریو بازاڕو مامەڵە بەدراو كەڵەكەبوونی لای دەوڵەمەندانی كورد، ئەوانەی داهاتەكانیان لەئاكامی ساغكردنەوەی زێدەبەرهەمە كشتوكاڵیو ئاژەڵییەكانیان لەبازاڕەكانی ناوخۆو دەرەوەدا روو لەزیاد بوون بوو. هەربۆیە سەپاندنی دەسەڵاتی بێگانەو تێكدانی دامو دەستگا خۆجێییەكانو سڕینەوەی رۆڵی توێژاڵێكی باڵای هەرەمی كۆمەڵگای كوردەواری لەرووی سیاسیو ئابوورییەوە گورزێكی توندی سرەواندە رەوتی ئەو گۆرانو گەشەسەندنەی كۆمەڵو تووشی شێواندنو سستیەكی درێژخایەنی كردو كاریگەرییەكی خراپی كردە سەر دواكەوتنی كشتوكاڵو پاشەكشەی پیشەسازی دەستكردو نەخەملینی چینو توێژە كۆمەڵایەتیەكانو لاوازییان، بەجۆرێك سنوری چینایەتیان نەمەیێت().

ئەمە لەلایەكو لەلایەكی دییەوە سەپاندنی دەسەڵاتێكی بێگانە بەسەر گەلی كورددا هۆكاری هاتنە سەر شانۆی شێوازێكی تری ستەم بوو سەرباری ستەمی مەزهەبیو ئابووری ئەویش ستەمی میللی یاخود نەتەوایەتییە كەخۆی لەداگیركردنی كوردستانو بێبەشكردنی گەلی كورد لەهەر مافێكی سیاسیو ئیداریو فەرهەنگی دەدیتەوە بێ ئەوەی بەشدارییەكیان هەبێت لەدیاریكردنی ئەو بڕیارانەی چارەنووسی ئەوكاتو ئایندەیانی دیاری دەكرد، ئەمجۆرە ستەمەی كەراستەوخۆ گەلی كورد دژی دەسەڵاتی بێگانەی خۆسەپێنەر هاندەدا. ئەمەو وێرای توندوتیژبوونی كێشەو ململانێی نەتەوایەتی گەلانی ناوچەكەو پیرووپەككەوتە بوونی ئیمپراتۆرییەتە دەرەبەگایەتییە تیوكراتییە زۆردارەكان وەك دیاردەیەكی جیهانگیری دونیای هاوچەرخ دوای ئەو زنجیرە گۆڕانكارییە ئابووریو سیاسیانەی لەسەر شانۆی ئەوروپا هاتنەدی بەتایبەتی دوای شۆڕشی پیشەسازیو پێكهاتنی

() وەرگیراوەلە: احمد، كمال مظهر، دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر، بغداد، 1985،ص 236.

() المدرس، ملاء عبدالكريم، یادی مەردان، بەرگی دووەم، بغداد، 1983،ل81ـ82.

() قاسملو، س.پ، ل126ـ128.

www.pertwk.com

دەوڵەتە ناسیوناڵە نوێیەکان، ئەو گۆڕانکارییانەی کەبێ کاریگەری لەسەر گەلی کوردو دەرکەوتنی هۆشی نەتەوایەتیان تێ نەپەڕی( ).

حکومەتی ئێرانیش کەلەرێگای هێزە سەرکوتکەرەکانیەوە دەسەڵات و دام و دەستگاکانی لەکوردستان دەپاراست وەڵامی نارەزاییەکانی خەڵکی بەشەبەیخونی سەربازیو غافڵکوژی سەردانی کورد دەدایەوەو ئەم شێوازە مامەڵەی بەپیوەرێك دادەنا بۆ پێوانەی کارامەیی و لێهاتوویی لێپرسراوەکانی لەکوردستان کەلەئەدەبیاتی حکومەتدا شانازی پێوە دەکراو بەناوی (لطائف الحیل، کمندی تدبیر، تدبیرات صائبە، وسائل ورسائل) و چەندەها زاراوەی بریقەداری تر ناودەبرا. هەر بۆیە کورتە سەرنجێك لەمێژوویی دەسەڵاتی ئێرانی سەپێنراو لەکوردستاندا بەسە تاناوی ژمارەیەکی زۆر گەورە پیاوانی کوردمان بەرچاو کەوێ کە لەلایەن لێپرسراوەکانی حکومەتەوە تیرۆر کراون، کەناودارترینیان باپیر ئاغای مەنگوڕی، ئیسماعیل ئاغای شوکاك باپیری سمکۆ، حەسەن سوڵتان هەورامی)یە( ).

ئەو سیاسەتە توندوتیژەی حکومەتی ناوەندیو پێداگرتنی لەسەر تاڵانی کوردستان لەرێی سەپاندنی باج و پیتاك و سەرانەی جۆراو جۆر بووە هۆی بڵاوبوونەوەی شەپۆلی نارەزایی جەماوەری کورد بەگشت چین و توێژە کۆمەڵایەتیەکانییەوە، زەحمەتکێشانی کورد چ لەشار یاخود لەلادێ بەدەست لێپرسراوانی ئێرانییەوە دارووتابوون، سەردارو سەرۆك عەشیرەتەکانیش لەدەسەڵاتدارانی حکومەتی ناوەند بێزار بوون، چونکە لەلایەن حکومەتەوە بەچاوی گومانەوە تەماشا دەکران و بەرژەوەندییان لێدەدراو سنوری جوڵانەوەیان لێ بەرتەسك کرابووەوە( )، هەر بۆیە زەمینەی تەقینەوە

( ) ئەوەی لێرەدا جێگای سەرنج و سەرسورمانە هەڵوێستی زۆربەی نووسەرە فارسەکانە سەبارەت بەدەرکەوتنی هۆشی نەتەوایەتی گەلانی نەفارسی ناوچەکە بەگشتیو گەلی کورد بەتایبەتی، ئەم نووسەرانە بێ ئەوەی تێڕوانینێکی زانستیانە لەسەر نەتەوەو نەتەوایەتی پێشکەش بکەن کاتێك باس لەهۆشی نەتەوەی کوردو ماڤ نەتەوەویی کورد دەکرێت یەکسەر بەنوکە قەڵەمێك و بەبەراوردکردنی یەك دووشە لەزمانی کوردیو فارسی کورد دەکەنە فارس، ئینجا باس لەیەکێتی خاکی ئێران و نەژادی ئاریایی پاکی کوردو دەوڵەمەندی فەرهەنگی فارس و برایەتی ئیسلامی و هاونیشتمانی دەکەن. خۆکە دێتە سەرباسی جوڵانەوەکانی کوردو تێکۆشانی بەرچاوی ئازادیخوازانەی نەتەوەی گەلی کورد لەمێژووی نویو هاوچەرخی ئێراندا زۆر بەئاگاییەوە خۆیانی لێدەدزنەوەو تەنیا قسەیان ئەوەیە دەوڵەت لاواز بووەو بێگانە هاندەر بووەو ئەشراری ناوخۆش سوودیان وەرگرتووە ، لەم نێوەدا تەنیا تێکستی مێژوونوسێکی وەك (کسروی) وەردەگرین کەدەڵێت ((خراپترین تۆوی ناکۆکیو دووبەرەکی کەبێگانە لەرۆژهەڵات چاندیان ئارەزووی سەربەخۆیی بوو.. دوای ئەوەی قسەی ئەوروپییەکانیش چوو بەگوێی کوردەکاندا، ئیتر لەوساوە زۆر حەز بەسەربەخۆیی دەکەن)).

بڕوانە:

کسروي، احمد، تأریخ هیجده سالە اذربایجان، چاپ هشتم، انتشارات امیر کبیر، تهران، 1363ش، ص83.

( ) بڕوانە:

امین،س.پ، ل ل51،24.

( ) لەراستیدا مەزهەب لەم مەسەلەیەدا رۆڵی دەبینی، ئەگەر کوردەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی لە سۆنگەی مەزهەبیانەوە مەیلێکیان لەگەڵ ناوەندەوە هەبووایە, ئەوا کوردەکانی ئێران کە زۆربەیان سوننی مەزهەبن ئەو پەیوەستەشیان نەبوو, بنەماڵەی قاجاریش کە خۆیان بە میراتگری سەفەویە شیعە توند رەوەکان دەزانی نەك هەر لە سۆنگەی دژایەتی کردنی مەزهەبیەوە بەڵکو بەڵکو لە ترسی کێشە و ململانێ چەند ساڵەی سیاسیی و سەربازی لەگەڵ عوسمانییە سوننەکاندا کە زۆر جار لە ڕێگەی کوردەوە گرەوی لێدەبردنەوە, بە توندی دژی دەسەڵات پەیدا کردنی سەرۆك عەشیرەتەکانی کوردبوو لە ئێراندا. هەر بەم راستیەش لەم دیاردەیە دەگەین لە کاتێکدا دەوڵەتی عوسمانی کوردەکانی بە لای خۆیدا ڕادەکێشاو چەکداری دەکردن و بۆ فراوان خوازی لە دەرەوە و پاراستنی ئاسایشی ناوخۆ

www.pertwk.com

بەرووی دەزگا سەرکووتکەرەکانی دەسەڵاتی ناوەندی لەکوردستان لەبارو ئامادەباشییەکی کەم وێنە هەبوو بۆ جوڵانەوە بەمەبەستی رامالینی هێزەکانی حکومەت لەناوچەکەدا. ئەو ئامادەباشییەی لەهەلێکی گونجاو دەگەڕا تا لەسەر ئاستی رووداوەکان دەرکەوێت.

لەساڵی 1880زدا ئەم هەلە بۆ گەلی کورد رەخسا کاتێک شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری ئالای راپەرینی بەرزکردەوە، ئەو راپەرینەی بەخاڵێکی وەرچەرخان لەجوڵانەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد دادەنرێت لەدواچارەکی سەدەی نۆزدەهەمداو دروشمی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆی یەکگرتوو و بەدیهێنانی کۆمەڵگایەکی کوردی پێشکەوتووی بەرزکردەوە()، گەلی کورد لەکوردستانی ئێران بەگەرمی لەم راپەرینەدا بەشداربوون، عەشیرەتەکانی ناوچەکانی ورمێ و مەهاباد بەشێکی سەرەکی هێزەکانی شێخییان پێکدەهێنا، هەروەك کونسوڵی رووس لەتەبرێز روونی دەکاتەوە (تورەیی و بێزاری لەناو هەموو ریزەکانی کوردی ئێراندا دەبینرا، ئەوانەی لەلایەن کاربەدەستانی حکومەتەوە بەتووندترین شێوە دەچەوسێنرانەوە.. هەر بۆیە دژی حکومەتی ئێران هاتوونەتە مەیدان و ((وەك رزگارکەرێك تەماشای شێخ دەکەن))().

هەروەك ئاشکرایە حکومەتی ئێرانی بەهاوکاری و پاڵپشتی هەندێ هێزی ناوچەیی و مەزن ئەم راپەرینەی بەتووندی سەرکوتکرد بەجۆرێك قوربانییەکانی کورد گەیشتنە نزیکەی 100 هەزار کەس، هێندەی تریش لەترسی تۆڵەی کاربەدەستان شارو گوندەکانیان جێهێشت و پەرتەوازەی چیاو چۆڵ بوون، هەر ئەو کات حکومەت زیاتر لە 200 گوندی کوردستانی خاپوور کرد() هەمزە ئاغای مەنگوڕیش رابەری نەتەوەیی کوردەکانی ئێران کشایەوە ناوچە سەختەکان و ماوەیەکی زیاتر بەشێوازی (لێدەو هەڵێ) بەرگری درێژەپێدا تاوەکو لەلایەن کاربەدەستانەوە بەفێڵ و سوێندی درۆ کێشرایە مەهابادو تیرۆر کرا().

حکومەتی ئێرانی دوای سەرکوتکردنی راپەرینی 1880 چاوی بەسیاسەتە هەڵەکانی سەبارەت بەکوردستان نەخشاندەوە، بەڵکو فشاری کاربەدەستان چەندی تر پەرەی سەند بەتایبەتی لەرووی سەپاندنی باج وسەرانەی نوێترو گرانتر. ئەوسیاسەتە چەوتەی لەنێوان ساڵەکانی (1886–1888ز) گەیشتە پۆپە، ئاکامەکەشی لەدایك بوونی راپەرینێکی نوێ بوو لەکوردستان کەهەر زوو ناوچەیەکی فراوانی گرتەوە لەورمێ وە تا سەردەشت لەژێر سەرکردایەتی (بەدر بەگ و حەسۆ بەگی)ی جووتە کوری (حەسەن بەگ)ی سەرۆکی عەشیرەتی دەشت، ئەو حەسەن بەگەی پێشتر لەناو زیندانەکانی ئێراندا گیانی لەدەستدا بوو. حکومەتی ئێرانی لەم کاتەدا کەهێزێکی پۆشتەو ئامادەی وای بەدەستەوە نەبوو راپەڕینەکە تێکبشکێنێت بۆیە بەناچاری ملی بۆ هەندێك لەداواکاری راپەریوەکان

سودی لێ وەردەگرتن, دەوڵەتی قاجاری زوو زوو هێزی بۆ پەلاماری عەشیرەتە کوردەکان ئامادە دەکرد و بەرەیەکی جەنگی لە کوردستاندا بۆ خۆی کردبۆوە. بڕوانە:هەمان سەرچاوە.

() جلیلی جلیل, ڕاپەڕینی کوردەکانی ساڵی 1880, وەرگێڕانی: د. کاوس قەفتان, بەغداد,1987.

() جلیلی جلیل و اخرون, الحركة الكوردية فی العصر الحديث,ترجمة:عبدی حاجی, الطبعة الاولی,دار الرازي, بيروت, 1992,ص35.

() سنندجی, میرزا شکرالله, تحفه ناصري, مقابلة و تصحیح از د. حشمت الله طبيبي,چاپ اول, انشارات امیر کبیر, تهران, 1366ش, ص531.

() سیستانی, ایرج افشار, نگاهی به اذربایجان غربی, جلد دوم, چاپ اول, تهران, 1396ش, ص717–722.

www.pertwk.com

دانەوانـدو بریـارێکی دەرکـرد (جیهانسـۆز مـیرزا)ی حـاکمی ورمـێو (عیزەتوڵلاخـان)ی حـاکمی سەردەشتی لەکارخست(□).

پەرەسـەندنی رەوشـی شۆرشـگێری لـەئێران لەسـەرەتای سـاڵەکانی سـەدەی بیسـتەمدا بـەخێرایی لەسەر رووداوەکانی کوردستان رەنگی دایەوە، ناهەمواری بارودۆخی ئابوریو کۆمەڵایـەتی کۆمـەڵگای کوردەواری لەسایەی ستەمی هەمەلایەنەی مەزهـەبیو نەتـەوەییو چینایەتییەوە هانـدەرێکی سـەرەکی بوو کەگەلی کورد لەئێران ئامادەی بەشداری هەر بزاڤێکی نوێخوازو شۆرشگێڕانە بێت شـەقڵی رژێمـی دواکەوتوویی قاجاری ئۆتۆکرات بگۆرێتو فشاری حکومـەتی ناوەندی لەسـەر کەمکاتـەوەو هیـچ نـەبێ سـەربەخۆیی نێوخـۆیی دەسـتکەوێتەوە. هـەر بۆیـە گـەلی کـورد لـەئێران بەشـداری بزاڤـی مەشـرووتە خوازییـان (1905–1911ز) کـردو قوربانیـان بـۆ سـەرکەوتنیدا، ئـەو بزاڤـەی ئامـانجی سنورداركردنی دەسەلاتی رەهای شاهەکانی قاجارو کۆتایهێنانی بەزوڵمو زۆری بێ لێپرسینەوەی کاربەدەستتان بوو، ئەمەو جگە لەپێکهێنانی حکومەتێکی نیشتمانی کەریفۆرمی بـوارە جیاکـانی کۆمـەڵگا بگرێتـە ئەسـتۆو دژی ووروژمو دەسـتێوەردانی وڵاتـە بیانییـە سـەرمایەدارەکان لـەکاروباری نـاوەخۆو دەرەوەی ئێـران بووەستێت(□).

هەر لەهاوینی ساڵی 1905دا بارودۆخی کوردستان شڵەقا لەئەنجامی تیرۆرکردنـی جافـەر ئاغـای سەرۆك عەشیرەتی شکاك لەلایەن کاربەدەسـتانی حکومەتـەوە لەشـاری تـەورێز، جافـەر ئاغـا سـونبولی قارەمـانیو بـەرگری کوردەکـانی ئێـران بـووەو بەرابـەری هـەژارانو جوتیـاران دەناسـرا. هـەر بۆیـە ئـەم رووداوە شـکاکەکانو زۆربـەی عەشـیرەتەکانی بـاکوری کوردسـتانی لەدەوڵـەت راپەرانـد، لەناوچـەکانی خۆیو ماکۆ نزیکەی 30 هەزارجەنگاوەری کـورد لـەژێر سـەرکردایەتی (عیزەتـوڵلا خـان) چـوونە ریـزی مەشـرووتەخوازانەوە، شـارەکانی ورمـێ، سـابلاغو سـەلماس هاوکارییـەکی زۆر مەشـرووتە خوازانیـان کرد، لەزۆربەی شارەکانی تری کوردستانیش هێزەکانی حکومەت رامـاڵرانو دەسـتگا سـەرکوتکەرەکان پێچـرانەوەو لەوشـوێنانە کۆمیتـەی شۆرشـگێر (انجمـن) پێکهـاتن. ئـەرکی ئـەو کۆمیتانـە پاراسـتنی دەسـتکەوتەکانی مەشـرووتەو وەسـتان دژی گەڕانـەوەی دەسـتگا سـەرکوتکەرەکانو بـەرێوەبردنی کاروبـاری شـارەکان بـوو، ئـەو کۆمیتانـەی بوونـە فێرگـەی سیاسـەتو یەکـەم نموونـەی راسـتەقینەی بەشداریکردنی جەماوەری شارەکانی کوردستانن لەبەرێوەبردنی شارەکانیاندا(□).

گـرنگترین کۆمیتـەکانی کوردسـتان بـریتی بـوون لەکۆمیتـەکانی شـارەکانی سـەقز، کرماشـان، سـنە،بۆکانو کۆمیتـەی سـابلاغ کەلەلایـەن یـەکێك لەکەسـایەتیە ناودارەکـانی شـارەکەوە کـە (قـازی فەتاح)ە، رابەرایەتی دەکرا، شایەنی باسە کۆمیتەی شاری سـەقز کەپەیوەندییـەکی پتـەوی بەکۆمیتـەی شاری تەورێزەوە هەبوو لەرووی داواکردنی مافە نەتەوایەتییـەکانی گـەلی کوردەوە لەکۆمیتـەکانی دی چالاك تر بوو(□).

(□) **خالفين، ن. أ، الصراع على كردستان. المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة: الدكتور أحمد عثمان ابوبكر، بغداد،** 1969، **ص**17.

(□) **ایوانوف م.س, انقلاب مشروطه ايران, ترجمة: كاظم انصاري, انشارات بابك, تهران,** 1354**ش**.

(□) **سەردەشتی. یاسین خالد، گەلی کوردو بزاڤی مەشروتە خوازی لە ئێران** (1905–1911**ز**) **پێداچونەوەو پێشکەشکردنی: دکتۆردلێر ئیسماعیل شاوەیس، کوردستان،** 1999. **ل ل**33–40.

(□) **قاسملو, س.پ, ل** 51, **احمد, س. پ, ل** 241.

www.pertwk.com

بەپێی ووتەی (لازاریف)، هەر دوای سەرهەڵدانی بزاڤی مەشرووتەخوازی کۆمەڵێك لەسەرۆك و گەورە پیاوانی کورد مەزبەتەیەکیان بەناوی (دەستووری کوردی) پێشکەشی شای ئێران کرد، بەڵام بێ هیچ وەڵامێك تێ پەری( ).

شایەنی باسە هەندێك لەعەشیرەتە کوردەکان رۆڵی بەرچاویان لەبزاڤەکەدا بینی، بەتایبەتی عەشیرەتەکانی بەگزادە، کەلهوڕ، بەختیاریو عەشیرەتەکانی گەروس و ناوچەکانی نێوان زنجان و هەمەدان، هەروەها لەریزەکانیدا کەسایەتی کوردی واهەڵکەوتوون کەپێشرەوی چارەنووسسازی هێزەکانی مەشرووتەخوازی بوون، بۆ نموونە (یار موحەمەد خانی کرماشانی و حوسێن خانی کوردی) ئەو دوو رابەرە مەشرووتە خوازە کاتێك ئاڵای مەشرووتە خوازییان لەکرماشان بەرز کردەوە (کۆتایی ساڵی 1911ز) بزاڤەکە لەناوچەکانی دی ئێران تێکشکابوو( ).

هەرچۆنێك بێت، بەشداریکردنی گەلی کورد لەبزاڤی مەشرووتە خوازیداو ئەو شێوازو هۆکارو هاندەرانەی پێ بەدیهات. بەئاوێتەبوونی لەگەڵ داواکارییە نەتەوەیی و تایبەتیەکانی گەلی کورد، بەڵگەی سروشتی دیموکراتی و ئازادیخوازانەی جوڵانەوەی نەتەوەیی کوردمان دەداتە دەست، جگە لەوەی ئەو راستیەمان بۆ روونددەکاتەوە کەپەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوان جوڵانەوەکەو خەباتی دیموکراتخوازی سەرتاسەری ئێرانیدا هەیە، چونکە هەر گۆڕانێکی دیموکراتییانە لەناوەند بەقازانجێکی مەزن بۆ تێکۆشانی ئازادیخوازانەی گەلی کورد لەئێران دەگەڕێتەوەو قۆناغێك لەبەدیهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکان نزیکی دەکاتەوە.

هەر لەم ماوەیەدا بوو کەکەسایەتی ناودارو رۆشنبیری سیاسی کورد (عەبدولرەزاق بەدرخان) هاتە باکوری کوردستانی ئێران و لەسەرەتای بەهاری 1911ز دا گەشتێکی بەناوچەکانی خۆی و ماکۆو قوتوردا کردو چاوی بەهەندێك لەسەرۆك عەشیرەت و پیاو ماقوڵانی کورد کەوت و داوای هاوکاری لێکردن بۆ بەدیهێنانی بەرنامەکەی کەخۆی لەپێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ بەپشت بەستن بەرووسەکان دەبینییەوە( )، بۆ ئەم مەبەستەش کۆمەڵەیەکی سیاسی و رۆشنبیری لەژێر ناوی (جیهاندانی) لەسەرەتای ساڵی 1913دا بەیارمەتی (سمکۆ) سەرەك عەشیرەتی ناوداری شکاك دامەزراند، ئەم کۆمەڵەیە خوێندنگایەکی لەشاری خوی لە 21ی تشرینی یەکەمی 1913دا کردەوە کە بۆ یەکەم جار منداڵانی کورد تیایدا دەیانتوانی بەزمانی زگماکی خۆیان بخوێنن، هەر بەم بۆنەیەوە ئاهەنگێك گێڕدرا کەتیایدا عەبدولرەزاق و سمکۆ وتاریان پێشکەش کردو بەگەرمی سوپاسی هاوکاری رووسیایان کرد، ئەم هەوڵانەی، سمکۆو عەبدولرەزاق تارادەیەك رۆڵیان لەقووڵ بوونەوەی هۆشی نەتەوەیی و گەشەی رۆشنبیری کوردی نوێدا هەبوو( ).

لەگەڵ هەڵگیرساندنی ئاگری جەنگی یەکەمی جیهانی (1914–918) کوردستانی ئێران بەهۆی گرنگی شوێنی ستراتیجی و سەربازی و لۆجستییەوە بووە مەیدانی شەرو تەراتێن و پێکهەڵپرژانی هێزە شەرکەرەکان و زیاتر لەجارێك لەنێوان ئەو هێزە داگیرکەرانەدا ئەم دەست و ئەو دەستی پێکرا، هەرلایەو لەپەیجوری راکێشانی گەلی کورد بوو بۆ بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆی( )،بەڵام لەم مەیدانەدا عوسمانییەکان و ئەڵمەکانی هاوپەیمانیان زیاتر گرەویان بردەوە، هەرچی گەلی کوردیشە

( ) جلیلی جلیل و اخرون, س.پ, ل59.

( ) سەردەشتی, س. پ, ل ل 39–41.

( ) جليلي جليل, نهضة الاكراد الثقافية و القومية, ترجمة بافى نازى و د. ولاتو, دارالكاتب,بيروت،1986، ص68.

( ) ه. س, ص76.

( ) احمد. كمال مظهر , كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى, ترجمة: محمد الملا عبدالكريم. بغداد, الطبعة الثانية, 1984.

www.pertwk.com

نەیدەتوانی دورە پەرێز لەئاگری ئەو شەرە بمێنێتەوە کەسەرتاپای ناوچەکەی گرتبۆوە، هەروەك ئاشکرایە لەسەرەتادا عوسمانییەکان پێشرەویان کردو زۆربەی ناوچەکانی کوردستانیان داگیر کرد، بەهاندانی ئەوان لەشاری کرماشان حکومەتێك بەناوی (حکومەتی نیشتمانی) پێکهات کە (نظام السلطنە)ی حاکمی لورستانیان کردە سەرۆك، ئەم حکومەتە پەیوەندی لەگەڵ ئازادیخوازەکانی تاراندا هەبوو ئامانجیشی رزگاریکردنی ئێران لەداگیرکردنی سوپای رووسی و بەریتانی و لابردنی حکومەتی قاجاری بوو(□).

شایەنی باسە مانەوەی عوسمانییەکان لەناوچەکە زۆری نەخایاند کاتێك روسەکان لەسەرەتای کانوونی دووەمی 1915وە هێرشێکی پێچەوانەیان دەستپێکردو سوپای عوسمانییان رامالی و بەرەوشارەکانی کوردستان کشان، لەماوەیەکی کەمدا ورمێ، خوی، سابلاغ، شنۆ، بانەو سنەیان داگیرکرد، لەشوباتی 1916دا چوونە شاری کرماشانەوە، سوپای رووس لەم هێرشانەدا کوشتارێکی زۆری لەخەڵکی بێدیفاعی ناوچەکە کرد کە تاماوەیەکی زۆریش لەبیری خەڵکەکەدا نەسڕابوونەوە(□)، سوپای عوسمانیش تا لەکوردستاندا بوون لەم رووەوە کەمتەرخەمییان نەکرد، هەر بۆیە خەڵکی کوردستان زۆرجار بەناچاری و لەپێناو بەرگری لەگیان وماڵیان پەنایان دەبردە بەر هێزی چەکدارو بانگەشەی دژایەتیکردنی هێزی داگیرکەرو مل دانەنەواندنیان بۆ ئارەزووەکانیان دەدا، ئەمەش رقی هێزە داگیرکەرەکانی هەڵئەساندو ئەوەندەی دی درِی ئەکردن. دیارە هەر لەبەر ئەم هۆیە بوو (ئیبراهیم بەگ)ی سەرکردە هێزەکانی عوسمانی هەستا بەلەداردانی ژمارەیەك لەپیاوە ناسراوەکانی کوردی وەك: شێخ بابا سەعید غوس ئابادی لەسابلاغ، سەیفەدین خانی سەقزی، موحەممەد حسێن خانی موکری و محەمەد خانی بانە(□).

هەروەها کاتێك سوپای رووس گەڕانەوە ناوچەکەو بەو رەقییە مامەڵەیان لەگەڵ گەلی کورد کرد، ژمارەیەك لەپیاو ماقوڵانی کوردو عەشیرەتەکانی کوردستان بەرەنگاریان بوونەوە، قازی فەتاح لەسابلاغ لەسەر هەڵوێستی دژ بەڕوسانەی لەدار درا(□)، کۆنفدراسیۆنی عەشیرەتەکانی (بلباس) سەرەتا لەژێر رابەرایەتی (حاجی مەلا عەبدوڵلا پشدەری) و دواتر (کوێخا رەسووڵ حەوێزی) بەتووندی دژی هێرشی روسەکان لەخانە بەرگریان کردو زەرەرێکی زۆریان گەیاندنێ(□)، دوای گرتنی کرماشانیش لەلایەن روسەوە عەشیرەتی (لەك پیرەوەند) لەپەلامارێکیدا بۆسەر هێزەکانی رووس نزیکەی 350 سەربازیان لێ خستن، عەشیرەتەکانی دی ناوچەکە وەك (داود خانی، کەلهورو سنجاوی) لەژێر سەرکردایەتی (حسێن قولی خان)دا کۆبوونەوەو بۆ بەرگری لەناوچەکانیان بەرسنگی هێزەکانی روسیان گرت(□).

هەرچۆنێك بێت، رۆژهەلاتی کوردستان لەئەنجامی ئاگری شەرو کاولکاری هێزە شەرکەرەکان تووشی وێرانییەکی کەم وێنە هات و زیانێکی زۆری گەیشتێ، هەروەك (پژمان) دەڵێت: (هەر لەماکۆوە هەتا

(□) سیستانی, س. پ, جلد اول, ل457.

(□) ئەم توند و تیژییە بە ڕادەیەك بوو. چەندساڵیش دوای کۆتایی هاتنی جەنگ باوکانی کورد هەر بیانگوتبا (روس هات) کام منداڵەیان لاسارو هار و هاج بووایە خێرا خۆی دەخزاندە باوەشی دایکیەوە و لە ترسان خەوی لێدەکەوت. بڕوانە: متی, دانیال, رویدادهای اورمیە و کردستان شمالی – دیسامبر 1917 تا ژوئیە 1918 در ارشیو های نظامی فرانسە, مطالعات کردی –مجلە, شمارە1, دی 1362. ص34.

(□) توکلی، محمد رئوف، کردستان، جفرافیا وتأریخ بانە، چاپ دوم، 1363 ش، ص 174.

(□) احمد، کردستان ڤ سنوات...، ص203.

(□) محمد، محمود احمد، مێژووی بلباس لەکۆنەوە تائەمرۆ، بەرگی یەکەم، سلێمانی ،1989، ل110.

(□) وردی، محمد توفیق، الاکراد الفیلیون في التأریخ، القسم الاول، مطبعة اللواء، ب.ت، ص36–37.

www.pertwk.com

لورستان بووه كەلاوە))(), برسێتی و قات و قڕی و تیاچوونی هێزێكی مادیی و مرۆیی مەزن ئەنجامێكی خراپی جەنگەكە بوو، بەڵام دەشكرێت بووترێت كە ڕووداوەكانی جەنگ تارادەیەكی باش كاریان كردە سەر هەژاندنی بیر نەتەوایەتی و فراوان بوونی هۆشی سیاسی خەڵكی كوردستان، بەتایبەتی دوای هێور بوونەوەی بارودۆخەكە چالاكیەكی باش لەنێو كەسایەتییە نیشتمان پەروەرەكانی كوردو سەرۆك عەشیرەتەكاندا دەبینرا، بۆنموونە: لەدوا ساڵەكانی جەنگدا (سەید تەهای شەمزینی) كورەزای شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بەیارمەتی سمكۆ لەباكووری كوردستانی ئێران كۆمەڵەی (ئیستخلاصی كوردستان)یان بۆ بەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەكانی كورد دامەزراند، جگە لەمە سەرۆك عەشیرەتەكانی كورد لەناوچەكانی ئەردەڵان و كرماشان كەوتبوونە جموجۆڵ و چالاكانە تر بەشداری ڕووداوەكانیان دەكرد، بەتایبەتی لەو دەمەی ڕوسەكان گەیشتبوونە ئەو ئەنجامەی كەپێویستە سیاسەتێكی نەرم و گونجاوتر بەرامبەر كوردەكان بگیرێتە بەرو حیسابێك بۆ ئاوات و خواستە نەتەوایەتییەكانیان بكرێت().

كێشەی نەتەوایەتی كورد ڕاستەوخۆ دوای كۆتایهاتنی جەنگ و پاشەكشەی ئایدۆلۆجیەتی عوسمانیيەت لەئەنجامی دۆڕاندنی دەوڵەتی عوسمانی و تەسلیم بوونی بەپێی پەیمانی مۆدرۆس لە 31ی تشرینی یەكەمی 1918داو لەبەریەك هەڵوەشاندنی ئیمپراتۆریەتەكە، وەك مەسەلەیەكی سیاسی بەرچاو لەسەر شانۆی ڕووداوەكان خۆی سەپاند، نەتەوەخوازەكانی كوردیش وەك نەتەوەخوازەكانی گەلانی دی ڕۆژهەڵاتی ناوەراست كەوتنە خۆو هەوڵیاندا پەیوەندی بەهێزە سەركەوتووەكانی جەنگەوە بكەن، تا بەڵێنەكانیان لەمەڕ نەتەوە بن دەستەكانی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەجێ بگەیەنن و لەكاتی دارشتنەوەی جوگرافیای سیاسی ناوچەكە مافیان لەبەرچاو بگیرێت و ئەوانیش وەك میللەتانی تری ناوچەكە دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیان پێكبهێنن().

ڕاستە كە قورسایی ئەم هەوڵ و تەقەلایە زیاتر لەبەشی كوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی هەڵوەشاو بوو بەحوكمی هەندێك فاكتەری خۆیی و بابەتی، بەڵام كوردەكانی ئێرانیش دەستەو ئەژنۆ دانەنیشتبوون و ڕۆڵی تەماشاكەریان نەدەدیت، بەتایبەتی لەم وەختە ئاڵۆزەدا كەكێشەی كورد لەنێو كۆڕو كۆبوونەوە نێودەوڵەتیەكاندا بیروڕای جیاوازی لەمەڕ پێشكەش دەكرا، حكومەتی ئێرانی لەجیاتی ئەوەی بەرنامەیەكی نوێی سەبارەت بەمامەڵە كردن لەگەڵ كوردەكانی بن دەستی خۆی هەبێت كەلانی كەمی مافە نەتەوایەتیەكانیان بۆ دابین كات و ستەمی مەزهەبیان لەسەر لابەرێت كەوتبووە چالاكی دبلۆماسی تا ئامانجە فراوانخوازییەكانی لەسەر حسابی كێشەی كورد چنگ بخات. كورتەی باس دپلۆماسیەتی لاوازو هەڵپەرستی ئێرانی دەیویست بەپاڵپشتی بەریتانیا كوردستانی باكوورو ناوەندی ژێر دەسەڵاتی كۆنی عوسمانی قووت بدات بەو بیانووەی گوایە كوردستان پارچەیەكە لەئێران و كوردیش ئێرانین و دەتوانن زیاتر لەسایەی حكومەتی ئێرانیدا بحەوێنەوە، ئەو هەوڵەی كەلەلایەن بەریتانیاوە پشتگیری لێ نەكرا ،چونكە جگە لەچاوتێبرینی خودی بەریتانیا و ململانێ هەرێمی و نێودەوڵەتی لەسەر ناوچەكە، بەریتانیا پێی وابوو كەحكومەتی ئێرانی بەرەسمی لایەنێكی جەنگ نەبووە، لەوەش زیاتر بەریتانییەكان لەو باوەڕەدا بوون كەحكومەتی ئێرانی لەئاستی

() پژمان، عیسی، كردها و كردستان، جلد دوم، سیاسی، انتشارات ژن، پاریس، شهر یورماه، 1331ش،ص82.

() لازارایف، م.س، كێشەی كورد(1876–1917)، وەرگێڕانی دكتۆر كاوس قەفتان، بەشی دووەم، بەغدا، 1989،ل56.

() صابر، سروه اسعد، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل(1914–1926). دراسة تأريخية وثائقية، رسالة ماجستير مقدمة الى كلية الاداب، جامعة صلاح الدين،1999.

www.pertwk.com

بەڕێوەبردنی کوردستانەکەی بن دەستی خۆیدا نی‌یە چ جای ئەوەی کوردستانی عوسمانیش بگرێتە خۆی( ).

لەلایەکی دیشەوە ڕووداوەکانی تری جیهانی‌و ناوچەیی‌و هەرێمی وەک شۆڕشی سۆشیالیستی ئۆکتۆبەرو بڵاوکردنەوەی چواردە بەندەکەی سەرۆک ویڵسن کەئاماژە بۆ ماف نەتەوایەتی گەلانی بن دەست دەکات، هەروەها بەندەکانی پەیمانی سیڤەر لەمەڕ ماف نەتەوەیی گەلی کوردو چالاکی‌و تەقەلاکانی شێخ مەحمود لەکوردستانی باشوور، ئەمانەو ڕاپەرینە شۆڕشگێڕەکانی تری ئێران لەگەیلان‌و مازندەران‌و ئازەربایجان دژی حکومەتی ناوەندی، هەموویان بەرادەی جیاواز کاریگەری تایبەتیان لەهاندان‌و جۆشدانی خەباتی نەتەوایەتی لەکوردستانی ئێراندا هەبوو. بەتایبەتی دوای ئەوەی لەکوردستانی ئێران بەتایبەتی بەشی باکووری بۆشاییەکی سیاسی‌و سەربازی‌و ئیداری پێکهاتبوو. لەئەنجامی کشانەوەی سوپای ڕووس بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو چۆڵکردنی سوپای عوسمانی بەهۆی شکستی لەجەنگداو نەبوونی هێزێکی ڕێك‌و پێك‌و پەرداختی حکومەتی ناوەندی ئێرانی لەناوچەکەدا. ئەم بۆشاییە دەرفەتێکی باشی ڕەخساند بۆ جوڵانەوەو کاری سیاسی‌و چەسپاندنی دەسەڵاتی سەرداران‌و سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد بەسەر ناوچەکانیاندا، ئەوانەی ئامادە بوون بەتووندی دژی هەر هەوڵێکی گەڕانەوەی دام‌و دەزگا سەرکوتکەرەکانی دەسەڵاتی ناوەندی بۆ ناوچەکە بوەستنەوە.

هەر ڕاستەوخۆ دوای کۆتایی هاتنی جەنگ، کاتێك هێزەکانی حکومەتی ئێران گەڕانەوە شاری سابلاغ لەگەڵ گروپێك لەکوردەکانی شار کەلەسالآنی جەنگدا لەژێر کارتێکردنی ئەفسەرەکانی روسی لایەنگری حیزبی سۆسیال دیموکراتی روسیەدا خۆیان بە (بەلشەفیك) زانیوە، پەلاماری یەکیاندا، ئەم گروپە لەلایەن (حەمە هەتیوو) کەکوردێکی سابلاغی بوو رابەرایەتی دەکرا، دوای هەڵگیرسانی شەرێکی قورس‌و کوژرانی ژمارەیەکی زۆر لەهەردوولا حەمە هەتیوو لەپشت سەربازخانەی شارەوە دەکەوێتە گەمارۆی هێزەکانی دەوڵەتی‌و پاش شەرێکی قارەمانانە کوژراوە( ).

لەناوچەی سنەش (عەبباس خان سەردار ڕەشید کوری موحەممەد خان) کەیەکێك بوو لەکورەزاکانی (ئەمانوڵلاخان)ی دوا میری میرنشینی لەناچووی ئەردەڵان دژی حکومەتی ناوەندی ڕاپەری‌و بەهاوکاری سەرۆك عەشیرەتە ناودارەکانی ناوچەکە وەك (حسێن خان، جافەر سوڵتان، مەحموود خانی کانی سانان‌و مەحمودی خانی دزڵی) دەسەڵاتی خۆی لەناوچەکانی نێوان کرماشان، سنەو ڕەوانسەردا چەسپاند، بەڵام دوای ئەوەی لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە (شەریف ئەلدەولە) کرا بەحاکمی سنە، ئەم پیاوە سەرەتا بەسوێندی درۆو قسەی لووس لەشوباتی 1920 سەردار ڕەشیدی خستەداوو بەدەست بەسەری ڕەوانەی زیندانەکانی تارانی کرد. دواتر بەتووندی دژی لایەنگرانی وەستاو پەرتەوازەی کردن( ).

لەناوچەی سەقزیش کاتێك کۆنسوڵی بەریتانی لەتەمموزی 1918زدا گەشتێکی بەناوچەکەدا کرد، سەردارانی عەشیرەتی موکری پێشوازیان لێکردو پێشنیازی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆیان لەژێر چاودێری بەریتانیادا خستە بەردەم( ).

( ) سەردەشتی، یاسین، کێشەی کوردو بیٚ هودەیی دیپلۆماسیەتی ئێرانی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانیدا، گۆڤاری ڕێبازی خوێندکاران، ژمارە 33، سلێمانی،ساڵی 2000، ل41_46.

( ) بلوریان، غەنی، ئاڵەکۆك: بەسەرهاتەکانی سیاسی ژیانم، ستۆکهۆڵم، 1977، ل14.

( ) سردشتي، یاسین، سردار رشید.. ذلك الثائر العنید من شرق کوردستان، مەتین، مجلة سیاسیة ثقافیة شهریة تصدرها الفرع الاول الحزب الدیمقراطي الکوردستان، العدد81، تشرین الاول1998،ص 108–117.

( ) هـ. س ، ل110–111.

بەرچاوترین جوڵانەوەی ڕزگاریی خوازی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی كوردستان لە دوای جەنگی یەكەمی جیهانیی خۆی لە تێكۆشان و خەباتی سمكۆی شكاك (1919–1930) دەبینێتەوە كە ئامانجی دامەزراندنی دەوڵەتێكی نەتەوەیی سەربەخۆ بوو, سمكۆ كە كەسایەتیەكی ناودار و جەنگاوەرێكی لێهاتووبوو خاوەنی پێشینەیەكی درێژی چالاكی نەتەوەیی و دژایەتیكردنی دەسەڵاتی ناوەندی بوو, سمكۆ دەسەڵاتدارانی ئێرانی باش دەناسین. هەر لە بنەماڵەی خۆی ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورە و جافەر ئاغای براگەورەی بە پیلانی كاربەدەستانی حكومەت لە نێوبرابوون. هەر بۆیە ئاگری تۆڵە و خەباتی نەتەوەیی لە جوڵانەوەكەیدا تێكەڵ بەیەك ببوون بە جۆرێك هیچ دەرفەتێكی لە كیس خۆی نەدەدا زەبری توند لە كاربەدەستانی حكومەت نەوەشێنێت. لەلایەكی ترەوە ئاشنایی و پەیوەندیی بەتینی لەگەڵ ڕابەرانی نەتەوەیی پارچەكانی تری كوردستان وەك (شێخ عەبدولسەلامی بارزانی, عەبدولرەزاق بەدرخان, سەید تەها شەمزینی, شێخ مەحمودی حەفید, خالد بەگی جوبرانلی) ئاسۆی بیری نەتەوەیی فراوانتر كردبوو, كە زۆر جار باسی دامەزراندنی دەوڵەتی كوردستانی مەزنی دەكرد(□).

بەهەرحاڵ هەر دوای شكستی هەوڵێكی حكومەتی ئێرانی بۆ تیرۆركردنی سمكۆ لە نیسانی1919دا ئەم رابەرە ڕاپەڕینی سەرتاسەری دژی حكومەتی ناوەندی ڕاگەیاند. دوای ئەوەی لە زنجیرەیەك شەڕو پێكداداندا هێزەكانی حكومەتی تەفرو توناكرد, ناوچەیەكی فراوانی ڕزگار كرد هەر لە گۆمی ورمێ تاسنوری توركیا و لەوێوە بەرەو خوار هەتا شارەكانی سابڵاغ و سەقز و بانە, عەشیرەتەكانی ناوچەكە چونە ڕیزی ڕاپەڕینەكە و هێزی چەكداریی گەیشتە10000جەنگاوەر. هەروەها سمكۆ بەڕێوەبەرایەتیەكی كوردیی لەناوچەكەدا دامەزراند و شاری ورمێی كردە ناوەند, لەگەڵ ئەو دەستكورتییەی كە دەسەڵاتەكەی تێدا بوو ڕۆژنامەیەكی بەناوی (ڕۆژكرد شەوعجم) وەك ئۆرگانێكی حكومەتەكەی بڵاودەكردەوە, ئەو ڕۆژنامەیەی دواتر ناوەكەی گۆڕا بۆ (ڕۆژ كرد) و دواتر بۆ(كرد) (□).

لەوەش زیاتر سمكۆ بۆ بەدیهێنانی ئامانجە نەتەواییەكانی پەیوەندیدبلۆماسیی بە توركەكان و ئینگلیزەكان و دواتریش بە روسە بەلشەفییەكانەوە كرد(□).

سمكۆ لەنامەیەكیدا كەبەبۆنەی سەركەوتنی بەسەر هێزەكانی ئێرانیدا لەشەڕی میاندوئاودا كە ناردوویەتی بۆ (ظافر الدوله)سەركردەی گشتی هێزەكانی قەوزاقی ئێرانی لە 31ی مایسی1922دواى

(□) لەئایاری 1919دا سمكۆ سەید تەهای ئەمزینی ناردە بەغدا تا لەگەڵ ئینگلیزەكاندا ووتوێژ لەسەر دامەزراندنی دەوڵەتێكی فیدراڵی لەهەرێمەكانی كوردستانی ئێران‌و توركیادا بكات كەلەژێر چاودێری بەریتانیادا بڕوانە:

المس بيل، فصول في تأريخ العراق القريب، ترجمة د. جعفر الخياط، بغداد1971،ص213.

(□) هەر لەم قۆناغەدا هەندێك لەرۆشنبیرو ئەدیبانی كورد بۆ وەدیارخستنی هەل‌و مەرجی نالەباری كوردستان‌و لەقاودانی هەڵسوكەوتی لێپرساوانی حكومەتی ئێرانی، لەشاری سنە رۆژنامەیەكیان بەزمانی فارسی بەناونیشانی (نامە كردستان) بڵاو كردەووە، ئەم رۆژنامەیە بەهەول‌و كۆششی (میرزا غولام عەلی هۆشمەندی كرماشانی) كەرۆشنبیركی كورد بووە لەدەرەوەگەڕابووەوە كوردستان، دەرچووە، سەرنووسەرەكەی ئەدیبی ناسراوی كورد (موحەممەد جەوهەری سەعید دیوان) بوو سەروتاری ژمارەی یەكەمی لەلایەن مێژوونووس‌و زانای بەناوبانگی كورد (ئاغای ئایەتوڵلا مەردۆخ) نووسراوە، شایەنی باسە ئەم رۆژنامەیە هەر تاقە ژمارەیەكی لێدەرچووە، كاربەدەستانی ئێرانی چاپخانەكەیان داخست‌و ئاغای كرماشانیشیان لەناوچەكە دەرپەڕاند، بڕوانە:

سەردەشتی، یاسین، رۆژنامە (نامە كردستان) قوربانیی ستەم‌و چەوسانەوەی كاربەدەستانی ئێران، مەتین، ژمارە 99، نیسان2000، ل35–38.

(□) بۆ زیاتر: حسن، یاسین خالد، كردستان الشرقية، دراسة في الحركة التحررية القومية بين الحربين العالميتين (1918–1939)، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، تموز 1995،ص 66–143.

www.pertwk.com

ئەوەیباسی ئەو زەرەر و زیانانە دەکات کەلە هێزەکانی حکومەتی داون و ئۆباڵەکەی ئەخاتە ئەستۆی دەسەلاّتی ناوەندیەوە , ڕووی قسەی دەکاتە ظافر الدولە و دەڵێت ((پێویستە ڕاستیەك بزانی ئەویش ئەوەیە کەمیللەتان هەن چارەکی قەوارەی گەلی کوردیان نییە ولەلایەن حکومەتە مەزنەکانەوە مافیان دراوەتیٚ ......لە ڕاستیدا ئەگەر ئەم میللەتە مەزنە مافە کانی خۆی لە حکومەتی ئێران وەرنەگرێت مردن لە باتی ژیان هەڵدەبژێرێت , جا حکومەت بماندات یا نەماندات ئێمە کارێك دەکەین کوردستان سەربەخۆ بەڕێوەچێت...))().

شایانی باسە ڕاپەرینەکانی کوردستان و جولاّنەوە شۆڕشگێڕییەکانی تری ئێران کاریگەری زۆری کردە سەر رەووتی ئایندەی ڕووداوەکان و لاوازکردنی دەسەلاّتی قاجارییەکان ,ئەو دەسەلاّتەی هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە ڕوو لە نابووتی بوو, ئاژاوەی سیاسی , گەندەڵی ئیداری , بەرەڵلاّییو بەرتیلخۆری سەراپای ووڵات و دام ودەزگاکانی حکومەتی قاجاری تەنیبوو, شای قاجار تەنها کاری بەخشینەوەی نازناوی قەبە قەبەی وەك (مفخم الملك, مكرم السلطنة و معظم الدولة) بوو بە سەر لێپرسراوەکای هەرێمەکان بەرامبەر پەڵە زەوییەك یان باغێك بیٚ ئەوەی لە دەسەلاّتیان و ڕەفتاریان لە گەلٚ خەڵکی بپرسێتەوە() , ئەم دۆخەی هەلێکی گونجاوی بۆ (ڕەزاخان)کەسەرهەنگێکی هێزەکانی قەوزاقی بوو ڕەخساند تا لەشوباتی 1921 ز دا سەرکەوتوانە کوودەتایەکی سەربازی بە ئەنجام بگەیەنێت , لێرە بە دواو ە ڕەزاخان هەموو هەوڵێکی بۆ کۆتایی هێنان بە دەسەلاّتی بنەماڵەی قاجاری و سەپاندنی دەسەلاّتی تاکڕەوی خۆیی و دابینکردنی کورسی پاشایەتی ئێرانی بوو, ئەوەشی بۆ هاتە دی کاتێك لە ئۆکتۆبەری 1923 دا خۆی کردە سەرۆك وەزیران و دواتر لە کۆتایی ساڵی 1925دا لە ڕێگای مەجلیسەوە کەدەسەندەی خۆی بوون (ئەحمەد شای قاجار) ی دوا شای بنەماڵەی قاجاری لابردو تاجی پاشایەتی نایە سەر بە ناوی ڕەزا شای پەهلەوی() , بەم شێوەیە قۆناغێکی تر لە مێژووی ئێران دەستیپێکرد کە لە ئەدەبیاتی ئێرانیدا بە دیکتاتۆریەتی بیست ساڵەی ڕەزا شاهی ناودەبرێت.

ئاشکرایە ڕەزا شا هەر لە سەرەتاوە سیٚ مەسەلەی لا گرنگ بوو: چەسپاندنی دەسەلاّتێکی ڕەها , پێکهێنانی سەنترالیزمی دەوڵەتی , نوێگەری لە هەندیٚ بواری کۆمەڵگا بە چاولێکەری تورکیا, بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەش پشتی بە سیٚ پایە دەبەست کە بە سەرچاوەی بنەڕەتی دەسەلاّتەکەی دەزانین :سوپایەکی نویٚ و دەستگایەکی سەرکوتکەری ناوخۆی ئامادە , بیرۆکراتی نوێی دەوڵەتی , پاڵپشتی دەربار() , هەر لێرەدا پێویستە قامك لە سە ر ڕاستیەك دابنرێت ئەویش ئەوەیە ڕەزاشا کە کەسایەتییەکی سەربازی توندو تیژوو بە دەست وەشاندن لە جووڵانەوە شۆڕشگێریەکانی ئێران و هەوڵە سەربەخۆیی خوازەکانی گەلانی وەك ئازەر و کورد تاجی پاشایەتی مسۆگەر کرد, خاوەنی دیدو بۆچونێکی واقعبینانە و پشویەکی درێژی نەبوو کە پێویستن بۆ گۆرینی ڕەوشە دواکەوتووەکەی ئێران و پێکهێنانی دەوڵەتێکی مۆدێرن و جێکردنەوەی ئاکارە رۆژئاواییەکان تیایدا.شایەنی باسە دامەزراندنی حکومەتێکی لیبراڵ، چەسپاندنی دیموکراسیو فرە مینبەری، داهێنانی ناسنامەیەکی نیشتمانی لەبەرژەوەندی هەمووان، یەکسانی، بەشداریکردنی سیاسی،

() حمدي، وليد، الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية: دراستة تأريخية وثائقية، لندن، 1990،ص393.

() مولودی، عبدالعزیز، تحلیل برجنبش سیاسی- اجتماعی کردهای ایران درقرن بیستم، مجله زریبار، فرهنگی ادبی، اجتماعی، سال چهارم شماره8-9 بهار 1379،ص57.

() اوری، پیتر، تأریخ معاصر ایران، ترجمه: محمد رفیعی مهر ابادی، جلد اول، چاپ چهارم انتشارات عطائی، تهران،1377ش،ص507-509.

() مولودی، س.پ، ل57.

دابەشكردنی بەرژەوەندییە مادییەكانو دادی كۆمەڵایەتی، ئەمانە هەمووی مەرجی گرنگی هاتنەدی دەوڵەتی مۆدێرنن كەرەزا شا هەر بڕوای پێیان نەبوو.

لەڕاستیدا رەزا شا سوپاو هێزی سەركوتكەری بەداری ئەفسوناوی دەزانی بۆ چەسپاندنی مۆدێرنكردنی ئێران، ئەو كە بڕوایەكی قووڵی بەباڵا دەستی رەگەزی فارس هەبوو، هەروەها چینی بۆرجوای نیمچە پێگەیشتووو موڵكدارە نیمچە دەرەبەگەكانو ئەریستۆكراتی فارس بەرابەرو نوێنەری خۆیان دانابوو، ئەو راستیەی پشت گوێ خستبوو كە فەرهەنگو ناسنامەی ئێرانی بەرهەمی تێكەڵەی چەندەها فەرهەنگی نەتەوەو گروپی رەگەزی جۆراو جۆرە كە بەدرێژایی مێژوو لەناوچەیەكی فراوانو نزیك بەیەك نیشتەجێن، رەزا شا بە سەپاندنو زەقكردنەوەی ناسنامەی تاك نەتەوەی فارس دەیوویست ئێرانێكی پلوراڵ كەچەند نەتەوەو رەگەزو زمانو ئاینو ئاینزای جیاوازی لەخۆ گرتووە، بەكورد، تورك، عەرەب، ئازەر، توركمان، بلوچ،ەوە كەهەمیشە تێكڕای ژمارەیان لەنەتەوەی فارس زیاترەو زۆر بەیان ئیمتیدادیان هەیە بۆ بەشەكانی دیكە لەدەوڵەتی دراوسێدا، بەزەبری ئاگرو ئاسن بكاتە یەك نەتەوە(□)، بەواتایەكی تر رەزا شا ئامانجی بنیاتنانی دەوڵەتێكی فارسی تۆتالیتێر بوو كەلەرێی زەبرو زەنگەوە نەتەوە نەفارسەكان لەبۆتەی نەتەوەی سەردەستی فارسدا بتوێنێتەوە(□).

یەكێك لەگۆڤارەكانی تاران بێ پەردە ئاماژەی بۆ ئەم مەسەلەیەداوە كەدەڵێت: ((پێویستە لەسەر هەموو ئەوانەی مێژووی ئێرانو زمانی فارسیو ئاینیان لا بەرزو مەزنە باش بزانن كەبەلاواز بوونو كەمكردنەوەی دەوڵەتی ئێران زۆر زەرەرمەند دەبن، هەتا هاوڵاتیان بەپلەی یەكەم خۆ بەئێرانی نەزانن، خۆ بەتورك، عەرەب، كوردو لوڕ بزانن، رووخانو مەترسی هەرەشە لەئێران دەكات، لەبەر ئەوە پێویستە خۆمان لەزمانە ناوچەییەكانو هەستو سۆزی عەشایریو هەرێمی رزگار بكەینو دانیشتوانی ئێران بكەینە یەك میللەت))(□)، بەواتا ئەگەر كوردێك خۆ بەكورد بزانێو بەكوردی قسە بكات ئەوا ئێرانیەكی باش نییەو مەترسی رووخان لەسەر ئێران دروست دەكات. خۆ هەر بۆ ئەوەی ناسنامەی ئێرانی وەرگرێ دەبێت بەفارسی بئاخفێتو خۆ بەكوردیش نەزانێت. ئەمەیە لۆژیكی ناسیونالیزمی تەنگەتیلەی نەتەوەی سەردەستی شاهەنشاهیو بەرنامەی مۆدێرنیزمی شۆڤێنیزمی بەرزە فری فارسە كە خۆی بە ئێرانییەكی رەسەنتر لەنەتەوەكانی دی دەسەپێنێ، بەجۆرێك ئێرانی بوون لەلای جگە لەفارس بوون مانایەكی تری نییە، تەواوی خاكی ئێران بەخاكی فارس دەزانێو جگە لە خۆی هیچ نەتەوەیەكی دی قبووڵ نییە، دژی یەكسانیو دابەشكردنی دەسەڵاتو مامەڵەكردنە لەگەڵ نەتەوەكانی دی ئێران، بەجۆرێك لانی كەمی داواكردنی مافەكانیان بەجوداخوازیو پەرت بوونی خاكی پیرۆزی ئێرانو گێرەشێوێنیو یاخی بوونو بێگانە پەرستی دەداتە قەڵەمو بێ سێو دوو فەتوای سەرپانكردنەوەی لایەنگرانی بۆ دەدات.

هەر بۆیە گەلی كورد لەكوردستانی ئێران دامەزراندنی رژێمی شاهەنشاهی پەهلەوی بەخاڵێكی تری وەرچەرخاندنی سەلبیو قۆناغی دیكتاتۆرییەتی بیست ساڵەی رەزا شاهی بەسەردەمێكی تاریك لەمێژووی خۆی دەداتە قەڵەم. چونكە نەك هەر چەوساندنەوەی نەتەوەییو ئابووریو سیاسیو فەرهەنگی لەسەر لانەچوو، بەڵكو تەواوی خەسڵەتە نەتەوایەتیەكانی بەخاكیشەوە كەوتە بەر

(□) دكتۆر (سعد ناجی) گەلی فارس لە ئێراندا بە كەمینە دادەنێت لەچاو نەتەوە نەفارسەكاندا، ئەو نەتەوانەی بەلای ئەوەوە رێژەیان دەگاتە 60٪ی كۆی دانیشتوانی وڵات، بڕوانە:

جواد، سعد ناجی، الحركة القومیة الكردیة في ایران،مركز دراسات العالم الثالث، جامعة بغداد،1989،ل48.

(□) السبكي، امال، تأریخ ایران السیاسي بین ثورتین (1906–1979)، سلسلة عالم المعرفة، 250، الكویت، 1999، ص59.

(□) وەرگیراوە لە: السعودي، محمد عبدالغني، ایران. دراسة في جذور الصراع، بغداد، ب. ت، ص7–8.

www.pertwk.com

هەڕەشەی سڕینەوەو تواندنەوەو لەناوچوون، بەمەش کێشەکەی هێندەی دی قووڵترو ڕەهەندەکانی روونترو فاکتەرە پێکهێنەرەکانی ئاشکرا تر بوون.

لەم نێوەدا نووسەرانی فارسی وەك (حمیدی احمدی) هەن کەنازانستیانە سەراپای کێشەی کورد لەئێراندا هەڵدەسەنگێنن و جوڵانەوەی ئازادیخوازانەی گەلی کورد بەتەنیا بۆ هەڵوێستی سەلبی توێژی هەڵبژاردەی کۆمەڵگای کوردەواری لەمەڕ هەوڵە مۆدێرنیەتەکانی ڕەزاشا دەگێڕینەوەو دەیانەوێت ئەو دیدە بسەلمێننە گوایە ئەم توێژە هەڵبژاردەیە بەسوود وەرگرتن لەبەسیاسی کردنی جیاوازی مەزهەبی و زمانی ئاخاوتن لەئێراندا خواستویەتی کۆسپ بخاتە سەر ڕێگای مۆدێرنیزم و بەوەش مەوقعیەتی سوننەتی خۆی بپارێزێت. هەروەها احمدی دەڵێت گوایە هەوڵی دژایەتیکردنی دەسەڵاتی ناوەندی و قوڵکردنەوەی بەسیاسیکردنی جیاوازییە زمانی و فەرهەنگی کەمینەکان لەلایەن ئەو توێژەوە، بەهەموو شێوەیەکی ماددیی و فیکریی و سیاسی لەلایەن هێزە نێو دەوڵەتییەکانەوە پشتگیری کراوە، ئەم دیدە هەڵەیەی کەتەنیا لایەنێکی تاکی مەسەلەکە دەبینێت و فاکتەرە پێکهێنەرەکانی کێشەی کوردو بنەما فیکری و ماددییەکانی بیری نەتەوایەتی کورد لەبەرچاو ناگرێت و پێی وایە مۆدێرنیزم لەوڵاتێکدا بەهاڕینی تێکڕای نەتەوە کەمینەکان بۆ بەرژەوەندی نەتەوەی باڵا واتە (مۆدێرفاشیزم) دێتەدی().

لەراستیدا کورتە سەرنجێك لەپەیوەندی ئێران و زلهێزەکان لەمێژووی نوێدا لنگەوقووچی دیدو بۆچوونەکانی کەسانی وەك احمدی دەخەنە روو، چونکە وەك ئاشکرایە دەسەڵاتی ناوەندی لەئێراندا زۆر کەم توانیویەتی بێ پشتگیری تەواوو بێ ئەم لاو ئەولای زلهێزێکی جیهانی یەکێتی خاکی ئێران بپارێزێت و بەرامبەر جوڵانەوەی ئازادیخوازانەی نەتەوە نە فارسەکان خۆراگربێت، دیارە لەم بارەیەوە پەیوەندییە توندوتۆڵەکانی ڕەزاشاو ئینگلیزەکان و دواتر پشت بەستنی رژێمی پەهلەوی بەئەڵەمانیای نازی، هەروەها شوێنی ئێران لەپاراستنی بەرژەوەندییەکانی ڕۆژئاوا لەکەنداو ڕۆژهەڵاتی ناوەراستدا لەدوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە کە پاشتر باسی لێوە دەکرێت، هەموو ئەمانە دیدەکانی ناوبراو و هاوبیرەکانی لەمەڕ ناساندنی کێشەی کورد لەئێران بەدژی مۆدێرنیزم و بەدەستی بێگانە پووچەڵ دەکاتەوە.

بەهەرحاڵ ڕەزاشای پەهلەوی هەر لەسەرەتاوە توانی لەرێگای هێزەوە لەماوەیەکی کەمدا هەموو جوڵانەوەکانی کوردستان سەرکوتکات و سەربەعەشیرەتە کوردییەکان دانەوێنێت و رابەرو سەرکردەکانیان وەك (عەمەر خانی شکاك، سەردار رەشید، قەدەم خێر) هتد وەك بارمەتە بەدەست بەسەری رەوانەی زیندانەکانی ناوخۆی ئێران لەتاران و خۆراسان و شیراز بکات()، هەندێکیانیشی بۆ دەرەوەی وڵات دورخستەوەکە زۆربەیان هەر فەوتان و نەگەرانەوە()، ئەوانەی چنگ سوپای

() احمدی، حمیدی، قومیت و قومیت گرایی در ایران، نشرنی، تهران، 1378ش،ص22.

() السبکی بەپشت بەستن بەدکۆمێنتەکانی حکومەتی ئەمەریکاو بێ وردبوونەوە لەم بارەیەوە نوسیویە: ((ئەم سەرۆك عەشیرەتانە لەشوێنی زۆر خۆشدا دادەنران و ژیانیان بەگاڵتەو گەپەوە دەگوزەراند)) قسەیەکی واکە دوورە لەراستی، بۆ نمونە عیسی پژمان لەباسی سەردار رەشید دەڵێت: بەحوکمی کارەکەم دەمتوانی لەنزیکەوە چاوم بەسەردا بکەوێت کەلەژوورێکی پشت شارەوانی تارانەوە خەمناك و بێ کەس فڕێ درابوو، زۆرم بەزەیی پێداهاتەوەو داوام لەبەرپرسان کرد شوێنێکی باشترو مانگانەیەکی زیاتری پێ بدەن.. بۆماوەی پێنج ساڵ لەو ژوورەدا مایەوە تابێ کەس مردو کەس پێی نەزانێ تالاشەکەی بۆگەنی کرد" بڕوانە:

السکبی، س.پ، ل157" پژمان، س.پ، جلدسوم، ل 66.

() ژمارەیەك لەو سەرۆکە کوردانە بۆ ناوچەی (سملا) لەهیندستان دوورخرانەوە. بڕوانە:

حمدی، س.پ، ل402.

www.pertwk.com

شاهەنشایش نەکەوتن وەك (جافەرسان، حەمە رەشید خانی بانەو مەحمود خانی دزلّیّ) هتد ئاوارەی دەولّەتە دراوسیّکان بوونو سەرگەردان بوون[□].

گەورەترین سەرکەوتن کەرەزاشا سەبارەت بەمەسەلەی کوردستان زۆر شانازی پیّوەدەکرد تیرۆری سمکۆو پۆلیّك لەسەرۆك عەشیرەتە هاوپەیمانەکانی بوو(خورشیدی ئاغای هەرکی، موحەمەد ئاغای گەردی، مەروان ئاغای گەردی، عەبدوللا ئاغای هەرکی) لەتەمموزی 1930دا، دوای ئەوەی بۆ گفتوگۆو دانوستاندن لەسەرچارەسەرکردنی کیّشەی کورد لەئیّران بانگرابوونە شاری شنۆ[□]، هەر راستەوخۆ دوای ئەم رووداوە (عەلی دەشتی) کەباوەرپیّکراوی رەزاشا بوو لەناومەجلیسی ئیّرانیدا بەرزە پیّ راست بۆوەو گووتی: (لەئیّراندا کیّشەیەك بەناوی کیّشەی کوردەوە نییە، کوردەکان لەئیّراندا وەك کەمینەی نەتەوەیی مامەلّەیان لەگەلّ ناکریّت))[□].

حکومەتی پەهلەوی لەسالّی 1928دا برِیاریّکی بەمەبەستی یەکخستنی رووخساری گەلانی ئیّران دەرکرد ئەویش قەدەغەکردنی پۆشینی جلو بەرگی میللی و لەجیاتی لەبەرکردنی تەپلەو دوولینگی پەهلەوی بوو، سەپاندنی ئەو برِیارەو ئەو شیّوەو شیّوازەی پیّی جیّ بەجیّکرا لەکوردستاندا رەهەندیّکی ترو مەبەستیّکی تری گرتەخۆ کەدور لەریفۆرمی کۆمەلاّیەتی خۆی دەنواند، بەلّکو خۆی لەلیّدانی رووخساری کوردانەی خەلّکی کوردستان دەبینیەوە ئەمەش روویەکی تری چەوسانەوەی نەتەوایەتی دەهیّنایە گۆریّو رەنگەکەشی تۆخ دەکردەوە[□].

هەر بۆیە کاردانەوەی خەلّکی کوردستان دژی ئەو برِیارە لەناوچەکانی دی ئیّران توندو تیژتر بوو کەخۆی لەراپەرینی عەشریەتەکانی نیّوان مەهابادو سەردەشت دەبینیّتەوە لەژیّر رابەرایەتی (مەلا خەلیلی مەنگوڕی) لەسالّی 1928دا[□]، ئەو راپەرینەی سالّیّکی خایاندو بەتوندترین شیّوە لەلایەن هیّزەکانی حکومەتەوە سەرکوتکرا، شایەنی باسە هیّزی هەوایی ئیّرانی بۆیەکەمجار لەقڕکردنی خیّزانەکانی مەنگوڕدا خرایە گەڕ کەبەشی زۆریان ناچار بوون ناوچەکانیان جیّ بهیّلّنو روو لەناوچە سەختە سنوورییەکان بکەن[□].

لەبواری بەرنامەی بەفارسکردنی جوگرافیای کوردستانی ئیّران رژیّمی پەهلەوی هەستا بەگۆڕینی ناوی ژمارەیەکی زۆر گوندو شارو رووبارو چیاکانی کوردستانو ناوی فارسی لەسەردانان، بۆ نموونە: شاری ورمیّ کرایە (رضائیە) سەلماس بۆ (شاهپور)، خانە بۆ (پیرانشهر) سابلاغ بۆ (مهاباد)و

([□]) حسن، س.پ، ل152–158.

([□]) هـ.س، ل134–137.

([□]) احمد، دراسات فی تأریخ ایران..، ص253.

([□]) حیسامی لەم بارەیەوە نوسیویە:" لەسەردەمی حکومەتی رەشی رەزاشادا جلی کوردیو پیّچ وشەدا لەترياك قاچاخ تر بوو، ژاندارم شاقەلّی مەلایان بریبوو، پیّچو شەدەیان سووتاند بوون، نیفەکی خەلّکیان بڕیبوو، هەزاران کورد بەتاوانی جلی کوردی لەحەپسخانەی عەجەماندا بوون" بڕوانە:

حیسامی، کەریمی، لەبیرەوەرییەکانم، لەمندالّییەوە تاسالّی 1957، سوید، 1986،ل55.

([□]) بۆزیاتر:

افخمی، ابراهیم، قیام ملا خلیل ورد فرمان رضا خان،چاپ اول، انتشارات محمدی، تابستان 1368ش.

([□]) بلوریان دەلّیّت ئەم راپەرینە رەزاشای ناچار کردووە چاوپۆشی لەپیادەکردنی بڕیارەکە لەناوچە گوندنشینەکاندا بکاتو تەنها لەشارەکاندا بیسەپیّنیّت، هەروەها دەلّیّت سالّی 1307ش/1928 ئیّستاش لەمەهابادو ناوچەی مەنگوران بەسالّی مەلا خەلیل دەناسریّو هەر منداڵیّك لەو سالّەدا لەمەهاباد لەدایك بووە، ناوی خەلیل یان لەسەرداناوە، بڕوانە: بلوریان، س.پ،ل18.

چۆمی چەغە توو بۆ (زێرین روود)و هتد [6]، هەروەها دوای ئەوەی حکومەتی پەهلەوی لەساڵی 1935 بەرەسمی ناوی ئێرانی ناساند هەستا بەدابەشکردنێکی نوێی هەرێمەکانی وڵات بێ لەبەرچاو گرتنی قازانجی نەتەوەکانی ئێران‌و حکومەتی پەهلەوی کوردستانی بەسەر چوار ئوستاندا دابەش کرد کە (ئازەربایجانی خۆرئاوا، کوردستان، کرمانشاە، ئیلام)ە، لەم دابەشکردنەدا رژێمی شاهنشاهی پەهلەوی دوو ئامانجی هەبوو.

1. دەیوویست لەلایەکەوە نیشانی بدات کەسەر زەمینی کوردو کۆمەڵی نیشتەجێی کوردەکانی ئێران بەپێی نەخشەی جوگرافیای ئێران لەچوارچێوەی ئوستانی کوردستان (سنەو دەوروبەری) زیاتر تێ ناپەرێت.

2ـ بەبەستنەوەی بەشێك لەباکووری کوردستانی ئێران بەناوچەی ئازەربایجانەوە، دەیوویست ئاگری دووبەرەکی میللی نێوان کوردو ئازەر خۆش بکاو بەسوودوەرگرتن لەسیاسەتی ئاژاوە گێڕان فەرمانڕەوایی ئایندە بۆ میللەتی فارس بەناوی میللەتی باڵا دەست‌و فەرمانڕەوا بچەسپێنێت[1].

حکومەتی رەزا شا بەرنامەیەکی دارێژراو درێژخایەنی پیادە دەکرد بۆ لەنێوبردنی شوێنەواری مێژوویی‌و فەرهەنگی‌و نەتەوەیی گەلی کورد، شێواندنی مێژوویی کۆن‌و نوێ، قەدەغەکردنی نووسین‌و ئاخافتن بەزمانی کوردی لە قوتابخانەو دام‌و دەستگا رەسمیەکانی حکومەتداو ناچارکردنی کورد بۆ بەکارهێنانی زمانی فارسی کەبەسەلبی کاریکردە سەر پرۆسەی پێشکەوتن‌و گەشەکردنی زمان‌و ئەدەب‌و فەرهەنگی کوردی‌و نزیکەی بەتەواوی لەو قۆناغەدا پەکی خست[2].

دیاردەیەکی تری نوێی دیکتاتۆری رەزا شا لەکوردستانی ئێراندا مەسەلەی سەربازگیری بوو، ئەو مەسەلەیە خەڵکی بەتەواوی لێ درودۆنگ بوون‌و ئامادە نەبوون کوڕەکانیان بنێرنە ریزی، سوپایەکەوە کەوەك شمشێری دیموکلیس هەمیشە بەسەریانەوە بووو سەرچاوەی کوێرەوەرییان بوو، جگە لەوەی رۆڵەکانی کورد کە وڵاتەکەیان کوێستانییە دوای بەسەربازگرتنیان رەوانەی ناوچە دوروسەحرایی‌و گەرمەکانی ناوەراست‌و باشووری ئێران دەکران، جگە لەوەی بەئاسانی چاویان بەکەس‌و کار نەدەکەوتەوە، زۆربەیان تووشی نەخۆشی درێژخایەن دەبوون کەهەرەشەی مەرگی لێدەکردن، بێ لەوەی ئەو پارەیەی پێیان دەدرا بەشی بەرێوەبردنی ژیانی نەدەکردن. هەر بۆیە خەڵکی کوردستان کەسەربازگیریان ناو نابوو (ئیجباری)و گۆرانی گاڵتەجاریشیان بەسەردا هەڵدابوو[3] و

---

(6) احمد، دراسات فی تأریخ ایران.. ص256"السبکی، س.پ، ل94.

(1) مدنی، س.پ، ل16.

(2) قاسملو، عبدالرحمن، چل ساڵ خەبات لەپێناوی ئازادی، کورتەیەك لەمێژووی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم ،ب.ج،1988 ،ل23. هەروەها دوای داخستنی دەرگای زۆربەی حوجرەو خوێندنگا ئاینییەکان کەتیایدا فەقێ جگە لە زانستی ئاینی چەشەی ەدەب‌و شیعری شاعیرە گەورەکانی کورد دەبوون، خوێندنگای رەسمی دەوڵەتی کەبەژمارەکەم‌و بەبەرنامە بۆ بەفارسیکردنی کورد دامەزرا بوو، نەك هەر خزمەتێکی وای پێ نەکرا بەڵکو بووە مۆتەکەی رۆحی منداڵانی کورد. هێمن لە(تاریك‌و روون) دا دەڵێت:"

"... من لەژیانمدا رۆژی رەش‌و تاڵم زۆر دیون، بەڵام رۆژی رەشترو تاڵترم لەورۆژە نەدیوە کەچوومە مەدرەسە.. کەرۆژی هەوەڵ چوومە سەر کلاس تۆقیم‌و وەختا بوو شێت بم.. مامۆستاکەم کەخۆی کورد بووو دوایەش تێ گەیشتم فارسی باش نازانێ، بەفارسی تێی راخوریم هیچی لێ تێ نەگەیشتم.. تا فێری فارسی ببووم دووسێ جار بیزازی کردم"

هێمن، تاریك‌و روون، گوڵبژێرێك لەشیعرەکانی هێمن، لەبڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، ژمارە55،ل10.

(3) بلوریان دیمەنێکی شێوازی سەربازگیری لەشاری مەهاباد دەگێڕێتەوە: ((ئەوکات مەهاباد قشڵەی سەربازی نەبوو، ئیجبارییەکانیان لەمزگەوتی(هەباس ئاغا) کۆدەکردەوە. خەڵك فرە بەپەرۆش‌و نیگەران بوون، لایان وابوو رۆڵەکانیان کەچوون بۆ سەربازی ئیتر ناگەڕێنەوە. جا بۆیە رۆژانە لەبەر دەرگای مزگەوت حەشرێك بوو کەس نەیبینیبێ لەو

www.pertwk.com

بەئاسانی ملیان بۆ ئیجباری نەدەداو روویان لەشاخ دەکردو بەقاچاغی دەژیان، هەندێ جاریش خەڵکی ناوچەیەك بەتەواوی دژی ئەو هێزە دەوڵەتیانە دەوەستانەوە کە بۆ سەربازگیری دەیاندا بەسەریاندا، راپەرینی ناوچەی سۆیسنایەتی سەردەشت بەرابەرایەتی (ئەمەر ئاغا) نموونەی ئەم ڕاستیەیە، ئەم راپەرینە بەتووندی لەلایەن هێزەکانی دەوڵەتەوە سەرکوتکرا[1].

دوا راپەرینی گەلی کورد لە رۆژهەلاتی کوردستان دژی رژێمی رەزاشا راپەرینەکەی ناوچەی ئاگریداغی بچووك بوو (1930ـ1931) کەعەشیرەتەکانی جەلالی دێنەمۆی بوون لەژێر رابەرایەتی (بیرهو)و (فەرزەندە)، ئەم راپەرینە پەیوەندی بەشۆرشی ئاگری داغی ئیحسان نوری پاشاوە هەبووە کەلەتورکیا بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ هەڵگیرساندبوو، بەلام کاتێك شۆرشەکە لە 10 ئەیلولی 1930 لەئەنجامی هاوکاری هێزە سنووریەکانی ئێرانی و تورکی شکستی خوارد، شۆرشگێرەکان پاشەکشەیان کرد بۆ ئاگری داغی بچوك لەسنوری ئێراندا، هێزە سنورییەکانی ئێران خوازیاری چەککردنی شۆرشگێرەکان بوون بەلام ئەوان ملیان نەداو بەگژیاندا چوونەوە، بەمجۆرە ئاگری راپەرین هەڵگیرسا، حکومەتی ئێران هێزێکی 7000 کەسی لەژێر سەرکردایەتی (سەرهەنگ نەخجەوان)دا ناردەسەر راپەریوەکانو دوای تیرۆرکردنی رابەرانی پەرتەوازەی کردن. هەر لەم کاتەدا رژێم عەشیرەتی جەلالی چەك کردو بەدەردی عەشیرەتەکانی (گلباغیو پیران)ی بردن واتە لەناوچەکانی خۆیانی هەڵکەندنو لەخراپترین بارودۆخدا بۆ ناوچە دووردەستەکانی شیرازو کرمانی دورخستنەوە بەجۆرێك بەشێکی مەزنی خۆیانو مەرو مالاتیان لەناووچوون[2].

رەزاشا دەمێك بوو درکی بەو راستیە کردبوو کەجولانەوەی نەتەوەیی کوردەکانی ئێران بەشێکە لەجولانەوەی رزگاریخوازانەی سەرتاسەری کوردستان، هەر بۆیە چەندی بۆ کرابێت هەولی نزیکبوونەوەو هاریکاریکردنی لەگەل دەوڵەتە داگیرکەرەکانی پارچەکانی تری کوردستاندا داوەو دەستی لەتێکۆشەرە کوردەکانیان وەشاندووە[3]، ئەو هاوکارییەی لە 8ی تەمووزی 1937دا بەبەستنی پاکتی (سەعد ئاباد) گەیشتە پۆپە، شایەنی باسە ئەم پاکتە کەبەپاڵپشتی بەریتانیا هاتە دی کارێکی بێ وێنە بوو لەمێژوویی دبلۆماسیەتی ولاتانی بەشداردا (ئێران، تورکیا، عێراق، ئەفغانستان) ئامانجی

هەنگامەیەدا گابۆری دایكو خوشكان دەگەیشتە ئاسمان، هەر کەسەربازە هەڵبژێردراوەکانیان بەسواری (لۆری) رەوانەی ورمێ دەکرد، گریانو لەخۆدان دەگەیشتە ئەوپەری خۆی)). هەر بۆیە خەڵکی کوردستان ناهەقیان نەبوو کە بەگۆرانی دەیانگوت:

کوڕم گەورە کرد بەقەندی شاری — رەزا شا بردی لەبۆ ئیجباری

یاخودا رەزاشا تەختت وەرگەڕێ — ئیجباری کوردی دەبا بۆ شەڕێ

بلوریان، س.پ، ل13"قاسملو، چل ساڵ خەبات، ل25.

(1) قاسملو، هـ.س، ل24.

(2) حسن، س.پ، ل ل174−178.

(3) حکومەتی ئێرانی لەم قۆناغەدا هاوکارییەکی زۆری حکومەتەکانی تورکیاو عێراقی کردووە بۆ سەرکوتکردنی راپەرینەکانی گەلی کورد لەم ولاتەدا بەتایبەتی راپەرینەکانی شێخ مەحمودو شۆرشی ئاگری داغی تورکیاو هەنگاوی هاوبەشی لەگەڵ هاویشتوون بۆکۆتایی پێهێنانیان، هەر لەساڵی 1928 دا پۆلیسی نهێنی ئێرانی لیستێکی بەناوی ئەندامانی (کۆمەڵەی زەردەشت)ی کوردستانی عێراق کەکۆمەڵەیەکی نەتەوەییو لەشاری سلێمانیدا دامەزرابوو، پێشکەش بەدەسەلاتدارانی عێراقی کردوو ئاکامەکەی تیاچوونو دورخستنەوەی ئەندامانو هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵەکە بوو.

نەبەز جمال، بیری نەتەوەیی کوردی نەبیری (قەومیەتی)، رۆژهەلاتیو نەبیری (ناسیونالیزم)و رۆژئاواییە، بلاوکراوەی رێکخراوی خوێندکارانی سۆسیالیستی کورد لەئەوروپا، بنکەی چاپەمەنی ئازاد، سوید، 1984،ل125.

www.pertwk.com

جگە لەیەکالاکردنەوەی کێشە سنوورییەکانو هاوکاری ئابووریو دان بەکترنان، یەکخستنی تواناکان بوو بۆ پاراستنی رژێمە دەسەندەخۆرەکانی رۆژهەلاتی ناوەراست لەجولانەوەی شۆرشگێرییەکانی ناوچەکەو لەنێوانیاندا خەباتی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد، ئەو ئامانجەی کەبەندی حەوتەمی پەیمانەکە ناراستەوخۆ ئاماژەی بۆ دەکات [1].

بەمجۆرە رەزاشا دەسەلاتێکی بیرۆکراتی لەکوردستانی ئێران چەسپاند کەکارمەندانی دوونەتەوەی فارسو ئازەر هەلبژاردن، ئەم دەسەلاتەش بەهۆی هێزە سەرکوتکەرەکانی ئەرتەشی شاهەنشاهی لەگەل هێزە داپلۆسێنەرەکانی نێوخۆ وەك: (ژاندارم، شەهرەبانی، گومرگ، ستادی ئەرتەشی روکنی دوو، ئینتزاماتی عەشائری) دەپارێزران و دەسەلاتێکی بێ لێپرسینەوەیان هەبوو [2].

شایانی باسە سیاسەتی فەرق و جودایی حکومەتی پەهلەوی تەنها لە بواری رێگرتن لە ماف سیاسی و قوتدانی مافە نەتەوایەتیەکانی گەلی کورد و چەسپاندنی دەسەلاتێکی رەهای بیرۆکرات لە کوردستاندا قەتیس نەما , بە لکو سەرەپای بوارەکانی تری کۆمەلگای کوردەواریگرتەوە کە خۆی لە دادۆشینی کوردستان و پەراوێزکردن و پشت گوێ خستن و دوورە پەرێزکردنی لە پرۆسەکانی ئابوری , تەندروستی , رۆشنبیری , خزمەتگوزاری و ئاوەدانکردنەوە دەبینیەوە(3), ئەو پرۆسانە کە رەزا شا خۆی پێوە بادەدا و زیاترینی لە ناوچە فارسی نشینەکانی ناوەند و باکور ئەنجام دەدان تا ستراکچەری ئابووری و کۆمەلایەتی نەتەوەی سەردەست لە سەر حیسابی پوکانەوە و لاواز کردنی نەتەوە بن دەستەکانی ئێران بەتایبەتی کورد بەهێز و پتەوە بکات و هەل و مەرجی کوێر بوونەوەی ئەم نەتەوانە و وابەستەییان بە ناوەندەوە بکاتە حەتمیەتێکی مێژوویی.

هەر بۆیە لەقۆناغی دیکتاتۆرییەتی بیست سالەی رەزاشاهیدا جگە لەچەند رێگایەکی سەربازی هەولی دامەزراندنی رێگای نوێو چاکردنی رێگا کۆنەکان نەدراوە، زۆربەی شارەکانی کوردستان لەبەر نەبوونی رێگای باش بەزەحمەت پێوەندییان پێکەوە دەکرد کەلە هەندێ وەرزی وەك زستاندا بەتەواوی دەپچرا، گوندەکانیش لەم رووەوە کەلەلابوون ئەمەش گورزێکی گەورەی لەئابووری لادێ وەشاندو بازاری شارەکانی لەگەشەکردنێکی سروشتی بێ بەشکرد. جگە لەمە دەولەت لەرێگای بەرێوەبەرایەتی ئینحصارەوە (دائرە انحصار) دەستی بەسەر گرنگترین بەرهەمی کشتوکالیو سەرچاوەی دەرامەتیخەلکی گوندەکاندا گرت کەتوتنو دانەوێلەو پەموو بوو، بەپارەیەکی هەرزان لەدەست دەردەهێنان [4]

.سەبارەت بەیاسای زەوی کەرەزاسالی1928دەریکرد،ئەوتۆبەرهەمهێنانو پەیوەندییەکانی مولکایەتی، بەلکو بووە هۆی چەسپاندنی زیاتری دەسەلاتی مولکدارەکانو مانەوەی پەیوەندییە دەرەبەگایەتیەکان[1].

---

(1) ماددەی حەوتی پاکتەکە دەلێت: ((هەریەك لەلایەنە بەشداربووەکانی پایەبلند بەلێنی ئەوە دەدەن، هەریەکەو لەسنوری خۆیدا رێگە نەدەن بەپێکهێنانی باندی چەکداری یاخود کۆمەلەو هەر شتێکی تر ئامانجی رووخاندنی دامو دەستگا دامەزراوەکان بێت، یان کارێکی وا بکات ئاسایشی گشتیو هێمنی بەشێکی ولاتەکەی تر بخاتە مەترسیەوە)). زیباری، محمد صالح، میثاق سعد اباد 1937 واثره علي الكورد، مه تين، العدد 102، تموز2000، ص93.

(2) فردوست، حسين، ظهور وسقوط سلطنت ثهلوي، خاطرت ارتشبد سابق، جلد اول، چاپ دوم، تهران، 1370ش،ص77–78.

(3) Entessar,N.(1992),Kurdish Ethnonationa lism,(Boulder,London,Lynne Rienner Publishers,P.140.

(4) كوهستان، 22 بهمن ماه 1324.

(1) احمد، دراسات في تأريخ ايران.. ل254"السبكي،س.پ، ل75.

www.pertwk.com

لەلایەکی ترەوە رێگرتن لەسەرمایە گوزاری لەکوردستان و دانەمەزراندنی کارگەو ئەنجام نەدانی پرۆسە پیشەسازییەکان و کۆنترۆڵکردنی چالاکی بازرگانی و بایەخنەدان بەکردنەوەی خوێندنگاو نەخۆشخانەو باقی تری پرۆسە خزمەتگوزارییە پێویستەکان کۆمەڵگای کوردەواری لەقەیرانێکی راستەقینەدا خزاندبوو [2]، برسێتی، دەستکورتی، نەخۆشی، نەخوێندەواری، نەبوونی هۆشیاری کۆمەڵایەتی و سیاسی و دواکەوتوویی دیاردە سەرەکییەکانی کۆمەڵگای کوردەواری بوون، ئەو دواکەوتوویییەی کەلە نەبوونی کەرەسەی خاوو هەژاری سروشی و نەبوونی دەستی کارو هێزی مرۆییەوە بەلای نەبوو، بەڵکو ئەنجامی هەل و مەرجی وابەستەیی و ئاکامی سیاسەتی فشارو سەرکوتی ناسیونالستی حاکم بوو لەکوردستاندا کەلەجیاتی ئاوەدانکردنەوەو پەرەپێدانی ناوچەکە خەریکی بنیاتنانی ئۆردوگاو زندان و قەڵاو پۆستی ژاندارم و میللتاریزەکانی ناوچەکە بوو[3].

بەم شێوەیە لەکۆتایی سییەکانی سەدەی رابردوودا حکومەتی ئێرانی دەسەڵاتێکی بەهێزو رەهای لەتەواوی رۆژهەڵاتی کوردستان چەسپاندبوو، دەرفەتێکی بۆ جوڵانەوەی نەتەوەیی و چالاکی ئازادیخوازانەی کورد نەهێشتبۆوە. ئەو جوڵانەوەیەیەی کەتا هەڵگیرساندنی ئاگری جەنگی دووەمی جیهانی گرنگترین دیاردەکانی ئەوە بوو لەژێر رێبەرایەتی سەرانی عەشایرو پیاوانی ئاینیدا بوون کەچینی دەسەڵاتدارو خاوەن توانای فۆرماسیۆنی ئەو دەمی کۆمەڵگای کوردەواری بوون، جووتیارانی کوردیش کەبەتوندی لەژێر چەوسانەوەی دەوڵەتی ناوەندی و فەرمانڕەوایانی ناوچەکەدا بوون شان بەشانی رابەرانیان بەشداری جوڵانەوەکەیان دەکردو سووتەمەنی راپەرینەکان بوون، ئەو راپەرینانەی زیاتر ناوچەکیان دەگرتەوەو لەرووی سەربازی و سیاسییەوە رێکخراو نەبوون و ئامانجی هاوبەش و دروشمی یەکگرتوویان بەرز نە دەکردەوەو هەر بەکوشتنی رابەر یان دەستگیرکردنی خێرا بڵاوەی پێ دەکرا، کێشەی عەشیرەتەکان و ململانێی رژێمی دەرەبەگایەتی هێندەی تر جووڵانەوەکەی لاواز دەکرد کەهەندێ جار وا رێکەوتووە راپەرینێك پێش ئەوەی لەگەڵ سووپای دوژمندا بەشەڕ بێت بەهۆی شەری ناوخۆوە توانای بەرەنگاری نەماوە، دیاردەیەکی وا کەحکومەتی ئێرانی بەهەموو شێوەیەك هەوڵی قووڵکردنەوەی دەدا، سەبارەت بەرۆڵی شارەکانیش بەهۆی کەمی دانیشتوان و لاوازی مەوقعییەتی ئابووری و کۆمەڵایەتی چین و توێژە مام ناوەندییەکان نەیدەتوانی ببێتە پێشەنگیجولانەوەکە، بەڵکو بەدوایدا ملی دەنا.

لەم هۆکارە ناوخۆییانە،نەبوونی هاوکاری‌وپاڵپشتی دەرەوە،دوژمنایەتی تەواوی هێزەنێوچەییەکان و هەڵوێستی سەلبی زۆربەی هێزە مەزنەکان بەشورەویشەوە[4]، پەرداختی و دڕی ئەرتەشی شاهنشاهی [5]، لاوازی جوڵانەوەی دیموکراتی سەرتاسەری وڵات و ئاورنەدانەوەی ئازادیخوازانی ئێرانی لەرەوشەکەی کوردستان، تێکڕا هۆکاری گرنگی شکستی راپەرینەکانی کوردو جوڵانەوەی نەتەوەییەکەی رۆژهەڵاتی کوردستان لەم قۆناغە مێژووییەدا.

---

(2) Entessar,Op.cit.P.140.

(3) کوهستان، 22 بهمن ماه 1324.

(4) مەنتك، کامەران، کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا، 1890-1932،چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی 2000، ل261-179" بیکس. ن. ملاحظات درباره روابط شوروی و کردها، ترجمه. خ.خبات ، انتشارات مرکزی (حدکا)1362ش.

(5) مامەڵەی سوپاو دەستگاکانی حکومەتی ئێرانی لەگەڵ گەلی کورد وەك مامەڵەی هەر هێزێکی داگیرکەری کۆلۆنیالست بوو بەرامبەر کۆلۆنییەکەی و بگرە خراپتریش، پیتر اوی دەڵێت: ((داستانی سامناکت سەبارەت بەو ئەفسەرە ئێرانییانە گوێ لێدەبێت کەبەسەربڕینی لورەکان و کوردەکان سەری خۆیان گەرم دەکەن)).
اوری، جلد دوم، چاپ سوم، تهران، نوروز 1377ش،ص62.

www.pertwk.com